

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS ISTORIJOS METRAŠTIS

2007 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2008

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK OF LITHUANIAN HISTORY

2007

2

Vilnius 2008

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

2007

2

Vilnius 2008

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER

Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2008

© Straipsnių autoriai, 2008

VASILIJUS S A F R O N O V A S

„LIETUVIŠKOSIOS“ PRAEITIES AKTUALIZAVIMAS KAIP TAPATUMO ORIENTACIJOS RAIŠKA POKARIO KLAIPĖDOJE

Viešajame diskurse dominuojanti pokario Lietuvos vaizdinių tragedija, pirmaisiais metais po nepriklausomybės atkūrimo atliepusi tuometines reikmes, nūdien jau trukdo adekvačiai suvokti pokario Lietuvoje įvykusius pokyčius. Vienas jų, iki šiol buvęs istoriografinės analizės užribyje, susijęs su Klaipėdos krašto, XX a. pradžioje lietuviams tapusio iredentine teritorija, integravimo pokario metais problema. Teiginiu, esą Lietuva 1945 m. pirmąkart turėjo ir Vilnių, ir Klaipėdą, kuri dažnai pasitelkdavo sovietinė propaganda, abejoti netenka, tačiau iki šiol lieka neatsakytas klausimas, kas atsitiko, kad Lietuvos SSR laikais Vilnius ir Klaipėda tapo lietuviškesni nei bet kada anksčiau. „Lietuviškumą“ šiuosyk suprantu ne kaip kiekybinį lietuvių vyravimą, bet kaip lietuviškos tapatybės gyvybingumą, kuris tiek Vilniuje, tiek Klaipėdoje 1990 m. jau buvo akivaizdus. Iš čia kyla reikmė šį pokytį istoriškai reprezentuoti ne vien per sociodemografinę prizmę, bet pirmiausia per giluminius kultūrinius poslinkius, susijusius su praeities vaizdinių įtaka.

Tarpdalykinės teorijos teigia, jog žmonėms, priklausantiems tai pačiai kultūrai, būdingi siekiai pagrįsti savo bendrumą ir unikalumą įvairiais ženklais koduojama praeitimi¹. Šie ženklai aktualizuoja arba deaktualizuoja bendros praeities vaizdinius. Todėl atminimo kultūros, kurioje figūruoja šie vaizdiniai, analizė leidžia išryškinti tam tikroje bendruomenėje gyvuojančias tapatumo orientacijas. Tapatumo orientacija yra individuali, priklausanti nuo individualios patirties ir konkrečių interesų aktualizuoti šią patirtį. Bet suvokdami, kad žmonės gyvena tam tikroje simboliškai sukonstruotoje kultūrinėje realybėje, kurioje nuolatinis bendravimas leidžia cirkuliuoti ir atkurti tapatumą užtikrinančias žinias², turime kalbėti apie tapatumo orientaciją ir kaip apie

¹ J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 2000, S. 132–133.

² Ten pat, p. 140–142, 143.

kolektyvinį reiškinių. Tiesa, būtina pridurti, kad ir kolektyvinė tapatumo orientacija išryškėja ne visada, bet tada, kai esama bendros praeities (ši praeitis gali būti ir „išgalvota“, „pasisavinta“) ir bendrų interesų aktualizuoti šią praeitį. Aktualizacija vyksta įtvirtinant ją simbolinėje realybėje, pasitelkiant tam įvairius ženklus bei simbolius, reprezentuojančius konkrečius praeities elementus.

Todėl šiuose ženkluose bei simboliuose koduojamos prasmės analizė leidžia atsakyti į klausimą, su kuo norima tapatintis, arba į ką tapatybiškai orientuojamasi. Nors ligšiolinėje istoriografijoje jau būta bandymų apžvelgti tokių ženklų bei simbolių kaitą pokario Klaipėdoje, viešojo atminimo praktikų (tokių kaip gatvėvardžių keitimas arba paminklų statyba) nagrinėjimas skyrium leido jų autoriams užčiuopti vien ideologinių diskursų kaitą³. Šio straipsnio tikslas – kompleksiščiau išnagrinėti, kokie praeities elementai buvo pasitelkiami ir kokiomis priemonėmis jie buvo reprezentuojami pokario Klaipėdoje aktualizuojant ir palaikant lietuvišką tapatumo orientaciją. Tai bus analizuojama atitinkamų pokario Lietuvos atminimo kultūros ir politikos realiųjų kontekste, lyginamąją Klaipėdos situacijos vertinimą buvusių Rytprūsijų teritorijos kontekste paliekant ateičiai.

1. Sociokultūrinės padėties bruožai ir komunikacijos terpės

Norint analizuoti „lietuviškumo“ įtvirtinimą pokario Klaipėdos viešojoje atminimo kultūroje, pirmiausia būtina išsiaiškinti, kokiose komunikacijos terpėse jis iš viso galėjo būti įtvirtintas, todėl šią analizę neišvengiamai tenka pradėti nuo sociokultūrinės padėties apibrėžčių.

Pokario kontekste Klaipėda išsiskyrė tuo, kad ji buvo vienintelis Lietuvos miestas, netekęs visų savo buvusiųjų gyventojų. 1945 m. sausio 28 d. SSRS armijai užėmus miestą, pirmąją dieną karo komendantūra užregistravo tik 27 gyventojus ir vieną tą dieną gimusį kūdikį. Senieji Klaipėdos gyventojai 1944 m. dviem etapais (liepos pabaigoje – rugpjūčio pradžioje ir spalio mėnesį) buvo evakuoti į Vokietijos gilumą, o grįžusiųjų evakuotųjų dalis buvo labai menka. Apytikriais skaičiavimais, 1945–1949 m. mieste galėjo apsigyventi maždaug 2 tūkst. repatrijavusiųjų senųjų krašto gyventojų⁴.

³ Žr.: V. Vareikis, Der Umgang mit Denkmälern in Klaipėda, *Annaberger Annalen*, 7 (1999), S. 95–100; A. Rūtė, Zur Änderungen der Straßennamen in Klaipėda in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts, *Annaberger Annalen*, 7 (1999), S. 101–106.

⁴ Archyvinuose dokumentuose kol kas nerasta tikslių duomenų, kiek repatriantų atvyko į Klaipėdos miestą. Išsamiausia informacija šiuo klausimu yra iš 1948 m.: mieste buvo užregistruoti 652 repatriantai, arba 30,4 % visų tais metais grįžusiųjų į buv. Klaipėdos krašto teritoriją (Протокол заседания исполкома № 4, *KLAA*, f. 104, ap. 1, b. 34, l. 138–139). Jei tokio santykio būta ir anksčiau, reiktų manyti, kad bendras Klaipėdos mieste apsigyvenusių repatriantų skaičius turėjo viršyti 2 tūkst., nes A. Arbušauskaitės pateikti duomenys rodo, kad bendras repatriantų skaičius buv. Klaipėdos krašte 1945–1949 m. tikrai viršijo 6 tūkst., o N. Kairiūkštytė spėja iki 1950 m. galėjus grįžti 8 tūkst. (Plg., A. J. А р б у ш а у с к а й т е, Коренное

Žinant, kad jau 1947 m. Klaipėdoje gyveno 46,7 tūkst. žmonių⁵, akivaizdu, kad absoliuti dauguma pokario klaipėdiečių buvo naujakuriai, iki tol neturėję nieko bendra su vieta, į kurią atvyko (tiesa, prie repatriantų reikėtų pridėti ir tuos su ikikarine Klaipėda sąsajų turėjusius asmenis, kurie gyveno Klaipėdos krašte iki 1939 m. okupacijos, vėliau išvyko į Lietuvą, o po 1945 m. sausio 28 d. grįžo į Klaipėdą. Tačiau jų skaičius nežinomas).

Analizuojant turimus duomenis, išsiskiria kelios pagrindinės pirmųjų pokario metų civilių (įskaitant ir demobilizuotus karius) gyventojų imigracijos šaltinių grupės: 1) partinės ar tarybinės struktūros paskyrimus Vilniuje ar Maskvoje į Klaipėdą gaudavę valdininkai; 2) pramonės bei ūkio atkūrimui (paprastai iš Lietuvos) ir ypač uosto įmonių bei infrastruktūros atkūrimui (dažniausiai ne iš Lietuvos) mobilizuoti specialistai; 3) nuo sudėtingų sąlygų karo nusiaubtame kaime ar tarnybos armijoje besivadavę ir darbo Klaipėdoje ieškoję persikėlėliai iš kaimo. Nors patikimų duomenų apie tautinę gyventojų sudėtį iki 1959 m. nėra, bet vienoje 1947 m. ataskaitoje apytiksliai įvertinta, kad mieste yra 60 % rusakalbių ir 40 % lietuvių⁶. Tai liudija, kad bent iki 1948–1949 m., kai Lietuvos SSR imta forsuoti kaimo kolektyvizaciją ir represinėmis priemonėmis skatinti dirbtinę industrializaciją, daugiau žmonių į Klaipėdą atvykdavo iš tų regionų, kurie įėjo į SSRS sudėtį jau iki 1940 m.⁷ Juos siejo rusų kalbos vartojimas viešojoje erdvėje, kelių dešimtmečių gyvenimo SSRS sąlygomis patirtis ir, suprantama, natūrali orientacija į SSRS kultūrinį kontekstą. Rusakalbiai nebuvo vien pramonei ar uostui atkurti bei vystyti atsiųsti specialistai ar tarnautojai, tarp jų taip pat būta nemažai valstiečių iš kaimų, kurie į naujas „Pribaltikos“ teritorijas kėlėsi iš karo labiausiai nuniokotų Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos regionų, kur dėl prastų gyvenimo sąlygų sunkiai beišsivertė⁸. Be to, šiuo atveju suveikdavo ir bendra kolūkių keitimo į miestus tendencija. Bet kokių atveju akivaizdu, kad rusakalbiai kurį laiką išties mieste dominavo: iki 1950 m. pirmasis LKP(b) miesto komiteto sekretorius buvo rusų tautybės, rusakalbių daugumos būta pirminėse partinėse organizacijose, o lietuviai pirmaisiais pokario metais nesudarė nė 10 % Klaipėdos partinės organizacijos

гражданское население Клайпедского края в условиях советской оккупации, *Tiltai*, 1998, Nr. 2–3 (4–5), p. 92–93; N. K a i r i ū k š t y t ė, Klaipėdos krašto gyventojų repatriacija ir jos ypatumai 1945–1950 metais, *Lietuvinėinkai ir Mažoji Lietuva amžių būvyje (konferencijos pranešimai)*, Klaipėda, 1989, p. 38).

⁵ N. K a i r i ū k š t y t ė, *Klaipėdos pramonė ir darbininkai 1945–1960 metais*, Vilnius, 1987, p. 71.

⁶ Город Клайпеда. Краткое экономическое описание, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – *LCVA*), f. R-755, ap. 2, b. 417, l. 10. Dokumente nurodyta „rusai“, tačiau, matyt, turima omenyje „rusakalbiai“.

⁷ Reikia pažymėti, kad rusakalbių dominavimas Klaipėdoje, be to, palyginti nestabili situacija Lietuvos kaimiškose vietovėse buvo priežastys, paskatinusios persikelti į Klaipėdą ir kai kuriuos Lietuvos rusus.

⁸ Plg. situaciją Kaliningrado srityje: S. G a l c o v a, Die Neusiedler auf dem Gebiet Ostpreußens (Kaliningrader Oblast), *Annaburger Annalen*, 7 (1999), S. 110–111.

konferencijų delegatų⁹. Neatsitiktinai „visur buvo kalbama tik rusiškai“ ir, anot Stasio Gentvilo, „rusai nuolatos sakydavo, kad Klaipėda – mūsų miestas“¹⁰.

Rusų kalbos viešojo vartojimo sfera (o tuo pačiu ir kultūrinės raidos galimybės) kiek susiaurėjo tik po 1953 m. LKP CK V plenumo nutarimų¹¹, nors kiekybinis lietuvių dominavimas mieste turėjo išryškėti jau penktojo–šeštojo dešimtmečio sandūroje. Tam turėjo įtakos du vienas kitą papildę faktoriai: 1) didelis darbininkų poreikis mieste (1946 m. priimtas sprendimas Klaipėdoje statyti Baltijos laivų statyklą, 1949 m. – plėsti jūrų žvejybos uostą); 2) tuometinė situacija Lietuvos kaime: 1948 m. kovą buvo paskelbta apie masinės kolektyvizacijos kaime pradžią, o tų pat metų gegužę kaimo gyventojai buvo pirmąkart masiškai ištremti į Sibirą. Kolektyvizacijos bei trėmimų politika išprovokavo pastebimus gyventojų judėjimo procesus visoje Lietuvoje. Klaipėdoje plečiant pramonės potencialą, atvykėliai iš Lietuvos kaimo vietovių eventualiai galėjo gauti apmokamą darbą, o ne „vergauti“ kolektyviniuose ūkiuose (toks supratimas buvo dažnas kaimo kolektyvizacijos metu). Dėl mechaninio gyventojų prieaugio maždaug 1950 m. gyventojų skaičius ėmė augti gerokai sparčiau nei iki tol. Patikimesnius duomenis apie šį augimą teikia visuotiniai SSRS gyventojų surašymai, 1959 m. fiksavę mieste 90,5 tūkst. nuolatinių gyventojų, 1970 – 140,7 tūkst., o 1979 m. – 175,8 tūkst.¹²

Tačiau svarbu pažymėti, kad Klaipėda iš esmės buvo darbininkų miestas: bemaž penktadalis gyventojų dirbo įvairiose su uosto veikla susijusiose įmonėse, daugiausia žvejybos uoste. Intelektualus telkė tik mokyklos, ir 1956 m. uždarius mokytojus pagreitinu būdu rengusį Mokytojų institutą, miestui šiuo požiūriu buvo padaryta didelė žala. Kitaip nei Kaunas ar Vilnius, Klaipėda neturėjo savos aukštosios mokyklos. Šeštąjį–aštuntąjį dešimtmetį buvo atidaromos vis naujos profesinės bei specialiosios vidurinės (prie kurių priskirtini ir technikumai) mokyklos, o aukštąjį išsilavinimą teikė vien 1959 m. įsteigtas Kauno politechnikos instituto padalinys. Lūžis įvyko tik aštuntajame dešimtmetyje, kai mieste buvo įkurti Valstybinės konservatorijos Klaipėdos fakultetai, Šiaulių pedagoginio instituto Ikimokyklinio auklėjimo fakultetas bei Valstybinio dailės instituto Vaizdinės agitacijos, reklamos ir parodų projektavimo katedra. Svarbiausia, kad plati minėtų aukštojo mokslo įstaigų veiklos specializacija meno srityje sąlygojo daugybės specialistų, neretai tik neseniai baigusių aukštąsias mokyklas Vilniuje ar Kaune, įsikūrimą uostamiestyje. Būtent šios intelektinės

⁹ Apskaičiuota remiantis duomenimis iš LKP(b) miesto konferencijų protokolų Nr. 1–4, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. 3658, ap. 3, b. 1, l. 41; ap. 7, b. 1, l. 39; ap. 10, b. 1, l. 41; ap. 12, b. 1, l. 121.

¹⁰ S. G e n t v i l a s, Iš griuvėsių prisikėlęs miestas, *Klaipėda*, Nr. 24 (14151), 1995 01 30.

¹¹ Apie V plenumo nutarimų įtaką Klaipėdoje plačiau žr.: V. S a f r o n o v a s, Vykdomoji valdžia ir jos kadrų politika Klaipėdos mieste 1945–1957 metais, *Klaipėdos visuomenės ir miesto struktūros*, Acta Historica Universitatis Klaipedensis, XI, Klaipėda, 2005, p. 123–124.

¹² *Lietuvos TSR gyventojai: 1979 metų sąjunginio gyventojų surašymo duomenys*, Vilnius, 1980, p. 5.

pajėgos atsiradimą reiktų sieti su aštuntajame dešimtmetyje Klaipėdos kultūriniame gyvenime įvykusiais pakitimais. Be to, ne mažiau svarbus buvo ir jaunų meno bei humanitarinės krypties studentų telkimas uostamiestyje, kur iki tol dominavo technologinių profesijų jaunimas.

Neabejotina, kad įvardyti poslinkiai tiesiogiai susiję ir su lietuviškos tapatybės palaikymu mieste. Žmonės, persikėlę į Klaipėdą iš kaimų ar mažesnių miestelių, neretai nutraukdavo tradicijos saitus su tenykštėmis bendruomenėmis, o Klaipėdoje gyventojų jau buvo tiesiog per daug, kad čia susikurtų bendruomenė. Taigi, remiantis Hannos Arendt išvalgomis, Klaipėdoje vyko tipiškas apolitiškos masės formavimosi procesas¹³. Valdžios institutų sistema turėjo du labai svarbius įrankius – ji kontroliavo viešąją komunikacijos erdvę ir formalizavo daugelį visuomeninių asociacijų, sugrūsdama savo „liaudį“ į draugijas, profsajungas, saviveiklos klubus ir netgi išibraudama į konfesinių bendruomenių vidaus gyvenimą. Valdžios diskursas buvo orientuotas į mąstymo ideologizavimą ir konformistinės galvosenos ugdymą. Atkreiptinas dėmesys, kad rusakalbių mąstymo ideologizavimas turėjo būti pažengęs kur kas toliau nei į Klaipėdą atvykusių lietuvių, nes per tris dešimtmečius iki karo SSRS jau buvo užaugusi viena nauja karta. Tačiau svarbu pažymėti, kad ir kokius metodus bei instrumentus naudojo valdžios institutų sistema, ji negalėjo kontroliuoti neformalaus bendravimo. Klaipėda ir čia turėjo ypatumų, mat kasmet mieste apsilankydavo tūkstančiai užsienio jūreivių ir tūkstančiai klaipėdiečių, dirbusių žvejybos bei prekybos laivynuose, lankydavosi užsienyje, taigi pabuvodavo ne vien „socialistiniame“, bet ir „kapitalistiniame“ pasaulyje. Vietiniam KGB skyriui šis „sovietinių žmonių“ bendravimas su užsieniečiais kėlė bene didžiausią rūpestį¹⁴.

Tik neformaliose komunikacijos grupėse galėjo būti aktualizuotos ir lietuviškos tapatybės reikšmės, o plataus sociokultūrinio akiračio humanitarai šiuo požiūriu buvo tvirčiausias ramstis. Neatsitiktinai ši analizė koncentruotina iš esmės į du laikotarpius: pirmuosius pokario metus (maždaug iki penktojo–šeštojo dešimtmečio sandūros) ir aštuntąjį–devintąjį dešimtmetį.

Pirmajam etapui būdinga tai, kad Klaipėdoje kuriama valdžios institutų sistema dar tik stengėsi suvaldyti viešąją komunikacijos erdvę, todėl į ją palyginti lengvai patekdavo lietuvišką tapatybę aktualizavę ženklai. Nepaisant nežymaus rusakalbių

¹³ H. Arendt charakterizuoja masę kaip žmones, vis dar susijusius tarpusavyje, bet praradusius kadaise turėtą bendrą pasaulį. Dėl gausumo, abejingumo arba dėl šių abiejų priežasčių jie negali būti suvienyti į kokią nors bendrą interesu pagrįstą organizaciją: H. A r e n d t, *Tarp praeities ir ateities: aštuoni politinės filosofijos etiudai*, Vilnius, 1995, p. 104; H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2001, p. 311.

¹⁴ Протокол XIX-й конференции Клайпедской городской партийной организации КП Литвы, состоявшейся 22–23 января 1966 года, *ЛЯ*, ф. 3658, ар. 66, б. 1, л. 111; Протокол XX конференции Клайпедской городской партийной организации КП Литвы, ten pat, ар. 68, б. 1, л. 114–115.

kiekybinio dominavimo, lietuvius Klaipėdoje siejo tvirtesnės visuomeninės asociacijos. Daugelis pokarinių miesto intelektualų buvo susiję su ikikariniu miesto kultūriniu gyvenimu, t. y. grįžo į pažįstamą kultūrinę terpę ir natūraliai stengėsi atkurti prarastus tos terpės elementus. Tokių intelektualų židiniais pokariu tapo pirmoji (buv. Vytauto Didžiojo) gimnazija, muzikos mokykla ir Muzikinės komedijos (buv. dramos) teatras, jau minėtas Mokytojų institutas.

Pokyčiai mėginant suvaldyti situaciją prasidėjo 1946 m. „nuo viršaus“. Prasilenkimas su naująja ideologine konjunktūra dabar tapo pretekstu šalinti iš vadovaujančių pareigų vadinamojo „buržuazinio nacionalizmo“ rėmėjus, dėl to rudenį postą prarado ne tik vykdomojo komiteto pirmininkas Viktoras Bergas, bet ir LKP(b) miesto komiteto I sekretorius Viktoras Nikulinas. Taip pat buvo pakeistas ideologiškai itin svarbus vietinio liaudies švietimo skyriaus vedėjas, kurio spintoje neva atrasta „fašistinės literatūros“¹⁵. Rugsėjo mėnesį LKP(b) miesto komiteto biuras, siekdamas „tobulinti vadovavimą miesto laikraščiams bei pagerinti jų turinį ir netinkamą kryptingumą“, pradėjo tvirtinti laikraščių redakcijos darbo planus¹⁶. Be to, buvo pagausintos LKP(b) miesto komiteto propagandos ir agitacijos skyriaus pajėgos. Kovojančią prieš vadinamąją „nacionalfašistinę“ propagandą, imta be saiko ideologizuoti laikraščių turinį ir kitas viešosios komunikacijos erdves. Pagrindinės lietuvių intelektualinio gyvenimo figūros buvo arba ištremtos į Sibirą (pvz., gimnazijos direktorius Kazys Trukanas), arba vėliau iškeltos į Kauną bei Vilnių (pvz., teatro vyr. režisierius Romualdas Juknevičius, muzikos mokyklos direktorius Juozas Karosas). Mokytojų institutas, aplink kurį būrėsi negausūs literatai, 1956 m. apskritai buvo uždarytas reorganizuojant tokius institutus visoje respublikoje. Šie veiksmai gerokai išardė lietuviškus intelektualinius židinius, o tuo pačiu užgniaužė ir beveik nuslopino lietuviškos tapatumo orientacijos aktualizavimą bent dviem dešimtmečiams.

Kas lėmė antrojo etapo pradžią, jau aptarėme. Visgi reikia pridurti, kad aštuntajame–devintajame dešimtmetyje padėtis skyrėsi iš esmės. Pirmą, tuometiniai Klaipėdos intelektualai jau nebeturėjo tiesioginių saitų su ikikarine „lietuviška“ Klaipėdos kultūriniu terpe, o tai lėmė, kad savęs įtvirtinimo, „lietuviškumo“ paieškų praeityje poreikio šįsyk būta žymesnio. Antra, aštuntojo–devintojo dešimtmečio Klaipėdos intelektualai buvo kitoje terpėje inkultūruoti ir prie jos prisiderinti išmokę lietuviai, kas, suprantama, lėmė ir kitokias jų veiklos formas: dabar oficialus valdžios diskursas iš dalies tapo prieglobsčiu, kuriame laikantis tam tikros retorikos buvo įmanoma aktualizuoti prislopintus atminties vaizdinius bei sąvokas. Svarbu pažymėti ir tai, kad abiem šiuose tekste išskiriamais etapais lietuviško tapatumo aktualizavimas tam tikrose ribose galėjo sulaukti pritarimo (kad ir neoficialaus) miesto administracijoje; laikotarpiu, kai

¹⁵ Apie tai plačiau: V. Safronovas, min. veik., p. 120–122.

¹⁶ Протокол № 3 пленума горкома КП(б) Литвы г. Клайпеда, *ЛЛ*, f. 3658, ap. 3, b. 3, l. 71.

svarbiausias nomenklatūros pareigybes Klaipėdoje užėmė Josifo Stalino laikais paskirti kadrų, tai buvo beveik neįmanoma.

2. „Vokiečiai – amžini lietuvių tautos priešai“: lietuviška tapatumo orientacija antivokiško antagonizmo konjunktūroje

Nors aplinkybės, 1944 m. lėmusios Stalino sprendimą Klaipėdą grąžinti Lietuvai, tebelieka gana miglotos, aišku, kad tai galėjo atitikti partinės vadovybės interesus tiek Vilniuje, tiek Maskvoje. Reikšmingas šiuo atveju ne tik ekonominis faktorius (uosto priklausymas Lietuvai buvo stimulas spartesniam jos ūkio atkūrimui), bet ir propagandinis. „Tarybų šalies“ draugiškumo „lietuvių liaudžiai“ įvaizdžio palaikymui buvo ypač svarbu, kad būtų „Tarybų šalis“ išspręstų visas teritorines problemas, kurios leido kelti įtampą viešajame diskurse paneigtojo Antano Smetonos režimo metais. Kitaip tariant, ne tik Vilnius, bet ir Klaipėda „tarybų valdžios“ malone turėjo priklausyti Lietuvai. Karo metams būdinga antivokiška konjunktūra šį Klaipėdos grįžimą Lietuvai leido pateikti kaip teisėtą ir teisingą. Lietuviškoji Klaipėdos praeitis tokiame kontekste tapo natūraliu orientyru, o šios praeities aktualizavimą palengvino tai, kad buvo galima be jokių skrupulų eliminuoti visą „vokiškąją“ krašto praeitį, pateikiant „vokiečių“ vaidmenį regiono praeities siužete išskirtinai negatyviai.

Tai atspindėjo bendresnes antivokiškas preferencijas, kurios buvo įtvirtintos sovietinėje atminimo kultūroje dar prieš prasidedant karui. Jau ketvirtojo dešimtmečio viduryje, atsakant į nacistinės Vokietijos užsienio politiką ir propagandą, SSRS spaudoje buvo išvystyta antivokiška kampanija, pradėjusi aktyviai formuoti Vokietijos kaip agresorės ir imperializmo židinio įvaizdį. Išorės priešo propagandinio konstravimo kontekste tapo itin parankūs „vokiečių agresiją“ liudiję praeities siužetai. Neatsitiktinai ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje oficialiajame diskurse SSRS buvo aktualizuotos XIII–XV a. „rusų liaudies“ kovos su „vokiečių grobikais“. Tam itin tiko vadinamosioms Ledo kautynėms naujai suteiktos reikšmės¹⁷ arba transformuotas Žalgirio mūšio siužetas¹⁸. Šiam kontekstui priklauso ir režisieriaus Sergejaus Eizenšteino 1938 m. sukurta Ledo kautynių ekranizacija (filmas „Aleksandras Neviškis“).

Iki Molotovo-Ribbentropo pakto oficialiame SSRS diskurse nacistinė Vokietija buvo nedraugiška šalis, ir „amžino priešo“ įvaizdžio formavimas turėjo sutvirtinti anti-

¹⁷ Н. Грацианский, Немецкая агрессия в Прибалтике в XIII–XV веках, *Исторический материал*, 1938, кн. 6 (70), с. 87–111; А. Строков, Разгром немецких „псов-рыцарей“ на льду Чудского озера в 1242 году, *Новгородский исторический сборник*, вып. III–IV, Новгород, 1938, с. 3–23; И. Берхин, Борьба русского народа против немецких и шведских интервентов в XIII веке, *Молодой большевик*, 1939, № 8, с. 38–45.

¹⁸ Н. Лапин, А. Турчинский, *Грюнвальдская битва. Разгром немецких рыцарей 15 июля 1410 года*, Москва, 1939. Atkreiptinas dėmesys, kad ši nedidelė knygelė buvo išleista karinės literatūros leidykloje.

vokiškas nuotaikas pačioje SSRS. Laikotarpiu nuo minėtojo pakto iki 1941 m. birželio 22 d. „amžinos vokiečių agresijos“ siužeto plėtojimas buvo gerokai prislopintas, nes Molotovo-Ribbentropo paktas pradėjo keisti oficialų SSRS požiūrį į Vokietiją. Tačiau vos prasidėjus SSRS ir Vokietijos karui, siužeto plėtojimas viešojoje atminimo kultūroje buvo atnaujintas. Pirmosiomis karo dienomis buvo parodytas ir vėliau apdovanotas Stalino premija jau minėtas S. Eizenšteino filmas, kurio viešai demonstruoti iškart po pastatymo dėl minėtų aplinkybių neleista. Karo metais istorikai įsijungė į bendrą propagandinę veiklą, tad apie jokių tyrimų korektiškumą, žinoma, negalėjo būti nė kalbos. Propagandinės antivokiškos klišės iš spaudos buvo perkeliamos į oficialių SSRS Mokslų akademijos žurnalų numerius¹⁹. „Amžinos kovos“ siužetas buvo išplėstas chronologiškai ir dabar apėmė ne vien Aleksandro Neviškio bei „vokiečių grobikų agresijos“ XIII–XV a. laikus. Papildomai į jį buvo įtraukti elementai, apėmę laikotarpį iki pat XX a. imtinai. Tokiu būdu dabarties konfliktas buvo pozicionuojamas kaip nuo amžių vykusios kovos tarp slavų ir germanų sudėtinė dalis: 1943 m. pasirodė tai grindusi akademiko Nikolajaus Deržavino knyga, vėliau – straipsnių rinkinys²⁰. Artimiausios praeities baruose siužetines linijas formavo dokumentų rinkiniai apie vokiečių žvėriškumus užimtos Rusijos imperijos teritorijose Pirmojo pasaulinio karo metais bei populiariai parašyta V. Chvostovo knygutė „Kaip vystėsi vokiečių imperializmas“²¹.

Tai buvo aplinkybės, kuriose puikiai pritapo Estijos, Latvijos ir Lietuvos tyrinėtojai, sugebėję atsiriboti nuo istorizmo principų ir paversti istoriografiją propagandos instrumentu. Tokias karo metų propagandines reikiamybes geriausiai atliepė kalbininkas Juozas Žiugžda, pasitraukęs į SSRS gilumą, ten tapęs istorijos dėstytoju ir jau tuomet užsirekomendavęs kaip režimui parankus istorikas. Būtent jis pritaikė „tautų draugystės“ ideologemą tiems patiems lietuvių praeities siužetams, kurie buvo vystomi ir Rusijos istoriografijoje: kovai su „kryžiuočiais“ bei „imperialistų agresijai“ prieš „darbo liaudį“ Pirmojo pasaulinio karo metais²². Abusyk tai nebuvo originalios išvalgos, bet veikiau SSRS propagandinės istoriografijos adaptacija Lietuvos istorijoje.

¹⁹ М. Тихомиров, *Борьба русского народа с немецкими интервентами в XII–XV вв.*, Москва, 1941; В. Бочкарев, Александр Невский, *Исторический журнал*, 1942, № 3/4 (103/104), с. 113–121; С. Бахрушин, Александр Невский и борьба русского народа с германской агрессией в XIII веке, *Вестник АН СССР*, 1942, № 4, с. 58–71; Е. Ко с м и н с к и й, Ледовое побоище, *Вестник АН СССР*, 1942, № 4, с. 89–95.

²⁰ Н. Дер ж а в и н, *Вековая борьба славян с немецкими захватчиками*, Москва, 1943; *Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии*, под ред. З. Неудлы, Москва, 1944.

²¹ *Документы о немецких зверствах в 1914–1918 гг.*, Москва, 1942; *Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г.*, Москва, 1942; В. Хвостов, *Как развивался германский империализм*, Москва, 1943.

²² J. Žiugžda, *Lietuvių tautos kova prieš vokiškuosius grobikus riterius*, Maskva, 1942; Ю. Жю г ж д а, Борьба литовского народа с немецкими рыцарями в XIII–XV веках, *Исторический журнал*, 1943, № 8–9, с. 44–52; J. Žiugžda, *Kaip vokiškieji imperialistai stengėsi pavergti Lietuvą 1917–1918 metais*, Maskva, 1943.

Pvz., rašydamas apie kovą su „vokiečių feodalų agresija“ Pabaltijyje XIII–XV a. ir jos kvintesenciją – Žalgirio mūšį, J. Žiugžda teišvertė į lietuvių kalbą koncepciją, kurios metmenys buvo akivaizdūs jau ankstesnių istorikų – Janio Zučio, Vladimiro Pičetos, Nikolajaus Gracianskio – publikacijose²³. Kitas to paties darbo karo metais ėmėsis autorius buvo 16-ojoje divizijoje tarnavęs žurnalistas Kazys Sideravičius²⁴. Kartu su J. Žiugžda jis stengėsi parodyti, kad jau gilioj senovėj būta lietuvių ir rusų „liaudies“ draugystės, kuri visad leisdavo įveikti amžiną „vokiečių agresiją“. Geriausias to įrodymas, žinoma, buvo Žalgirio mūšis, kuriame „brolišką tautų“ bičiulystė visiems laikams įveikė „amžiną priešą“.

Suprantama, tokio praeities vaizdavimo reikmės diktavo tuometinė situacija. Karo ir pirmaisiais pokario metais tai turėjo skatinti antivokiškumą ir tuo pačiu pagrįsti SSRS armijos veiksmų „teisėtumą“. Analogiškų konfrontacinių nuostatų formavimą bei palaikymą Klaipėdos kontekste įrodo daugelis faktų. Antai praėjus kelioms dienoms po miesto užėmimo, „Tiesoje“ pasirodė etnografo Juozo Baldžiaus publikacija „Klaipėdos kraštas istorijos būvyje“, kurioje daugiausia dėmesio skiriama „vokiečių agresijai“ Ordino laikotarpiu ir „vokiškųjų agentų“ veiklai tarpukariu prieš Lietuvą atskleisti. Straipsnis baigiamas Sovietų Sąjungos ir Raudonosios armijos pašlovinimu²⁵. Pirmasis viešas renginys pokario Klaipėdoje įvyko 1945 m. gegužės 9 d., kai visoje SSRS buvo švenčiama pergalės diena. Tai buvo civilių gyventojų ir kariškių mitingas Teatro aikštėje²⁶, kurio metu, pasak jau vėlesnių šaltinių, buvo nuverstas „vokiškas“ tautinis Borusijos paminklas (*Nationaldenkmal Borussia*), asocijuotas su lentelės su užrašu „Hier sprach Adolf Hitler“ nukabinimu nuo miesto dramos teatro sienos²⁷. Tą patį mėnesį vienoje miesto aikščių 32-osios šaulių divizijos, dalyvavusios užimant miestą, pajėgomis buvo atidengtas pergalės paminklas – ant postamento užkeltas 45 mm kalibro prieštankinis pabūklas. Tuomet vyravusį negatyvų požiūrį į vokiečius atskleidžia ir miesto laikraštyje plačiai nušviestas Niurnbergo proceso nuosprendis „svarbiausiems vokiečių nusikaltėliams“²⁸, taip pat jau pirmaisiais pokario metais įtvirtinta patogi (atsakomybės prasme) nuostata, kad „hitlerininkai atsitraukdami sugriovė Klaipėdą“,

²³ Н. П. Грацианский, Немецкая агрессия в Прибалтике в XIII–XV веках, *Исторический материал*, 1938, кн. 6 (70), с. 87–111; Я. Зутис, Грюнвальд – конец могущества Тевтонского ордена, *Исторический журнал*, 1941, № 9, с. 12–21; В. Пичета, Вековая борьба польского народа с немецкими захватчиками, *теп рат*, р. 25–39; Н. Грацианский, *Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века: Пособие для преподавателей*, Москва, 1943.

²⁴ K. Sideravičius, *Nuo Durbės ligi Žalgirio*, Maskva, 1944.

²⁵ J. Baldžius, Klaipėdos kraštas istorijos būvyje, *Tiesa*, Nr. 23 (553), 1945 01 31.

²⁶ V. Bergo atsiminimai, *Tarybinė Klaipėda*, Nr. 284 (8251), 1974 12 05.

²⁷ Klaipėda – tarybinė, *Lietuvos jūreivis*, Nr. 3 (81), 1980 01 17–23.

²⁸ Nuosprendžio paskelbimas svarbiausiems vokiečių nusikaltėliams, *Raudonasis švyturys*, Nr. 156 (158), 1946 10 03.

kuri vėliau buvo eskaluojama ne tik visuose miesto „išvadavimo“ minėjimuose, bet neretai ir įvairiuose bendrojo pobūdžio tekstuose apie Klaipėdą. Kitas momentas – vokiečių inžinerinio karo belaisvių pulko iš Kurše likviduotos grupuotės, atsidūrusio 1945 m. vasarą Klaipėdoje įkurtame lageryje Nr. 57, panaudojimas miesto „atstatymo“ darbams. Anot pirmojo vykdomojo komiteto pirmininko Viktoro Bergo, vokiečių inžinieriams buvo paaiškinta, kad jie turį „atstatyti, ką sugriovė“²⁹.

Svarbiausia atkreipti dėmesį, kad šis antivokiškas priešiškusis savitai koreliavo su oficialiu Klaipėdos miesto praeities ir savęs suvokimo šioje praeityje vertinimu: nors likusios gatvių pavadinimų, parduotuvių iškabos, Vokietijai būdingi architektūros bruožai aiškiai liudijo „vokišką“ miesto praeitį, nuo pat pirmųjų pokario metų Klaipėda viešai nebuvo suvokiama kitaip nei „mūsų“ arba „gimtasis“ miestas. Antai pokario griuvėsių valymo talkų dalyviai gaudavo vadinamąją apyskaitos knygutę su užrašu: „Iš pelenų ir griuvėsių atstатыsim **mūsų gimtąjį miestą**“³⁰ (paryškinta mano – V. S.). Vykdomojo komiteto pirmininkas V. Bergas tai grindė tuo, jog Klaipėdon grįžo nemažai lietuvių, 1939 m. palikusių Klaipėdos kraštą, todėl laikusių ją „savu“ miestu³¹.

Tačiau ištis tokio požiūrio šaknys buvo gilesnės: antivokiško antagonizmo konjunkūra ne ką mažiau nei Klaipėdos krašto priklausymo Lietuvai 1923–1939 m. faktorius lėmė, kad 1945 m. Lietuvoje nebuvo abejojama Klaipėdos atgavimo teisėtumu³². Nedvejota ir dėl to, kad Klaipėda – „sena lietuvių žemė“, o vokiečiai buvo lietuvių engėjai. Neatsitiktinai vieno miesto laikraščio propagandisto straipsniuose net keli griuvėsių valymo talkose dalyvavę klaipėdiečiai „puikiai“ prisiminė „storapilvius vokiečius“, kurie prieš karą šaipydavosi iš lietuvių³³. Kitaip tariant, lietuviško miesto įvaizdį pirmaisiais pokario metais rėmė antivokiškas antagonizmas bei Klaipėdos priklausymo Lietuvai 1923–1939 m. veiksnys. Kaip tik todėl tarpukario tradicijų tęstinumas kai kuriems pokario klaipėdiečiams atrodė visiškai natūralus netgi nepaisant to, kad, kaip minėta, daugelis pokario gyventojų neturėjo nieko bendra su ikikarine Klaipėda. Pvz., prieškarinių tradicijų atmintis sąlygojo Jūros dienos minėjimą Klaipėdoje 1945 m. liepos 22 d.³⁴ Viešajame diskurse dažniausiai pasirodydavo žinutės apie

²⁹ V. Bergas, Dengiau Klaipėdos stogus, Pirmojo Klaipėdos vykdomojo komiteto pirmininko prisiiminimai, *Švyturys*, 1975, Nr. 1, p. 9.

³⁰ E. G. Venclovaitė, I. D. Matutytė-Bekerienė, *Pokariu prie Baltijos*, Vilnius, 2005, p. 4–5.

³¹ Pirmieji laisvo gyvenimo mėnesiai, *Lietuvos žvejys*, Nr. 5 (1831), 1970 01 11.

³² Šį suvokimą dar galėjo sustiprinti dažnai cituoto Stalino įsakymo formuluotė. SSRS maršalo J. Stalino įsakyme Nr. 262 parašyta: „1-JO PABALTIJOS fronto kariuomenė, pradėjusi puolimą, šiandien, sausio mėn. 28 d., užėmė **lietuvių** [paryškinta mano – V. S.] miestą KLAIPĖDĄ (MEMEL)“; *Tiesa*, Nr. 22 (552), 1945 01 30.

³³ Plg. J. Pakalnis, Čia bus centrinė miesto aikštė, *Raudonasis švyturys*, Nr. 79 (81), 1946 06 25; J. Pakalnis, Atkuriamo savo miestą, ten pat, Nr. 95 (97), 1946 07 16.

³⁴ *Tiesa*, Nr. 176 (706), 1945 07 31.

pramonės įmonių bei įvairių įstaigų veiklos atkūrimą, pvz., 1948 m. spaudoje raginta ne „įkurti“, bet „atkurti“ mieste kraštotyros muziejų, tuo sugestijuojant veiklos tęstinumo regimybę³⁵.

Orientuotis į ikikarinę būklę vertė poreikis legitimuoti Klaipėdos krašto priklausymą Lietuvai. Todėl galima pagrįstai teigti, kad lietuviškoji tapatumo orientacija bent kelerius pirmuosius pokario metus dominavo pokario Klaipėdos viešojoje atminimo kultūroje. Tai bene geriausiai atsiskleidžia gatvėvardžių suteikimo praktikoje. Miesto gatvių pavadinimai vykdomojo komiteto posėdyje buvo patvirtinti 1945 m. balandžio 2 d.³⁶ Absoliuti dauguma pavadinimų buvo atkurti, o pagrindu jų atkūrimui tapo tarpukariu vartoti lietuviški pavadinimai, kuriais beveik visos miesto gatvės vadintos dar trejus pokario metus³⁷. Tik tais atvejais, kai lietuviai tarpukariu nebuvo sugalvoję alternatyvių atitikmenų „vokiškiems“ pavadinimams (pvz., H. von Moltkės gatvę lietuviai nuo 1935 m. vadino Montės gatve), jie buvo iškart įvardyti naujais vardais. Pvz., buvusi Ch. F. Schlewieso g. tapo Žvejybos g., K. H. Veito – Sportininkų, Karalienės Luizės – Dangės, A. Altenbergo – Lenino ir pan. Tiesa, gatvėvardžių „vokiškumo“ atmetimo kampanijoje irgi buvo nemažai išimčių, pvz., pokariu kai kurios gatvės tebevadintos vietos rašytojų – S. Dachso, E. Wiecherto, H. Sudermanno – vardais. Be to, tai, žinoma, nepaneigia to fakto, kad 1945 m. suteikiant Klaipėdos gatvėms vardus, jau reikėjo juos derinti prie naujo „tarybinio“ konteksto. Antai buvusi Bažnyčios gatvė gavo Amatų g., o Šaulių – Raudonosios Armijos g. pavadinimą.

Kiek vėliau (kaip minėta, maždaug nuo 1946 m. vidurio) situacija keitėsi, ir atviras lietuviško tapatumo manifestacijas pradėta slopinti. Aktyvėjant Lietuvoje kariniam pasipriešinimui režimui, pradėta persekioti asmenis, kuriuos saugumo struktūros galėjo apkaltinti esant „lietuviškai vokiškaisiais nacionalistais“ (pažodinis vertimas iš rusiškos klischės *литовско-немецкие националисты*). Tai neišvengiamai veikė ideologinį diskursą ir praeities vertinimo kanonus: režimas pradėjo aktyviau rūpintis ideologiniu viešosios erdvės „sterilumu“ ir aiškiai pareikalavo naujo, save legitimuojančio, istorinio siužeto. Povilo Pakarklio pakeitimas Juozu Žiugžda Lietuvos istorijos instituto direktoriaus poste 1948 m. rodė, jog istorikai, dirbantys tarpukario metodais ir galintys suabejoti naujosios ideologijos primetimo praeičiai pagrįstumu, keičiami tais, kurie parankūs režimui ir mokslinį korektiškumą geba aukoti dėl režimo reikmių patenki-

³⁵ Atkurkime Klaipėdos muziejų – Kraštotyros lobyną, *Raudonasis švyturys*, Nr. 296 (816), 1948 12 15.

³⁶ Vykdomojo komiteto nutarimas Nr. 7 Dėl miesto gatvių pavadinimų patvirtinimo, *KLAA*, f. 104, ap. 1, b. 1, l. 5.

³⁷ Čia būtina paaiškinti, kad tarpukario Klaipėdoje rašant gatvėvardžius naudotos abi – vokiečių ir lietuvių – kalbos. Oficialiai pavadinimai abiem kalbom buvo lygiateisiai ir vartoti paraleliai. Lietuviški pavadinimai dažniausiai buvo sudaromi išverčiant iš vokiečių kalbos, tačiau būta nemažai atvejų, kai lietuviai sugalvodavo alternatyvius pavadinimus, pvz., Prūsijos karaliaus Friedricho Wilhelmo vardu pavadintą gatvę vadino Laukininkų g., Parko gatvę – Kristijono Duonelaičio g. ir pan.

nimo³⁸. Kone didžiausia problema vykdžiusiems režimo užsakymą tapo nacionalinių elementų likimas viešajame diskurse ir tuo pačiu Lietuvos istorijos siužete. Naujojo praeities siužeto kanonizacija truko iki šeštojo dešimtmečio vidurio, kai šis siužetas įgavo daugiau ar mažiau išbaigtą formą, tad dar ištisą pokario dešimtmetį galima stebėti tam tikrą blaškymąsi tarp siekių patenkinti režimo poreikius ir nesugebėjimo visiškai atsisakyti nacionalinio praeities siužeto.

Trumpai tariant, Lietuvoje pokario metais vyko tapatumo orientacijų sandūra, ir Klaipėda čia nebuvo išimtis. Į nacionalinės kultūros reikšmės orientuota lietuviškoji tapatumo orientacija Klaipėdoje nuo pat 1945 m. turėjo atsiųstųjų iš SSRS palaikomą „konkurentę“, kurią sąlygiškai įvardyčiau „tarybine“ tapatumo orientacija. Galop pastaroji įsitvirtino viešojoje komunikacijos erdvėje ir nuslopino pirmąją. Tuomet nors oficialiai tebebuvo pripažįstama, kad Klaipėda – „lietuvų miestas“, realiai ją stengtasi paversti „gimtuojų“ miestu ne tiek lietuviams, kiek „tarybiniais piliečiams“, tarp kurių buvę lietuvių. Šis skirtumas tapo principiniu, nes Klaipėdos lietuviškumo tradicijos eskalavimas dabar jau galėjo būti suprastas ir kaip „nacionalizmo“ eskalavimas, lygiai kaip ir apeliavimas į Klaipėdos priklausymą Lietuvos Respublikai tarpukariu buvo apeliavimas į „buržuazinį“ laikotarpį.

Šitaip nuožmėjant ideologinei situacijai netgi viešąją praeities sampratą atitikusios iniciatyvos, pateiktos netinkamame kontekste, nebegalėjo būti realizuotos. Antai po to, kai 1946 m. Antrajai rusakalbių gimnazijai buvo suteiktas Maksimo Gorkio vardas, lietuviškos gimnazijos direktorius Eduardas Ingaunis 1947 m. spalį raštu pasiūlė vykdomajam komitetui pavadinti Pirmąją gimnaziją Vytauto Didžiojo vardu, t. y. taip, kaip ji vadinta tarpukariu. Iš pasiūlymo argumentacijos akivaizdu, kad E. Ingaunis buvo „įvaldęs“ būtiną oficialios praeities sampratos retoriką³⁹, ir nors vykdomasis komitetas parengė atitinkamo sprendimo projektą, tačiau jo priėmimą atidėjo iki suderinimo su partijos miesto komitetu⁴⁰. Kaip į tai reaguota partijos komitete, tiksliai nežinoma, tačiau aišku, kad gimnazija taip ir nebuvo pervadinta, o jos direktoriui netrukus buvo pasiūlyta įstoti į partiją; E. Ingauniui atsisakius⁴¹ 1948 m. jis buvo atleistas iš

³⁸ P. Pakarklio pakeitimo J. Žiugžda aplinkybės yra nagrinėjęs Aurimas Švedas: A. Š v e d a s, *Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985 m.)*, Daktaro disertacija (mašinarštis), Vilnius, 2006, p. 78–81.

³⁹ Rašte išdėstyta tokia argumentacija: „Klaipėda ir kraštas nuolat kentė kryžiuočių ir pagaliau vokiečių agresorių persekiojimą ir niokojimą. Vytautas Didysis, kuris ties Žalgiriu sutriuškino vokiečius suduodamas jiems mirtiną smūgį, jo vardas nuolat primins ir mokiniams bus auklėjimo pavyzdžiu, būti Tarybų Lietuvos sargyboje prieš amžinuosius priešus vokiečius“. Klaipėdos I-sios gimnazijos direktoriaus raštas Nr. 837, *KLAA*, f. 104, ap. 1, b. 18, l. 77.

⁴⁰ Ant sprendimo projekto vykdomojo komiteto pirmininko J. Kardaševičiaus pieštuku užrašyta: „Отложить до согласования с ГKKП(б) Литвы (Кардашевичюс)“. Решение Исполкома о переименовании Клайпедской 1-й гимназии на гимназию им. Витовта Великого (projektas), ten pat, l. 71.

⁴¹ J. G a r d a u s k a s, Pirmasis pokario jachtklubo viršininkas, *Klaipėda*, Nr. 101 (17908), 2007 05 05.

pareigų. Svarbu atkreipti dėmesį, kad nepaisant nerealizuoto E. Ingaunio pasiūlymo, 1948 m. Klaipėdoje atsirado Žalgirio gatvė ir vertybiškai kiek neutralizuota Vytauto (be „Didžiojo“) gatvė. Panašu, kad tai galima paaiškinti tuo, jog nauji gatvėvardžiai 1948 m. buvo tvirtinami Vilniuje, o dėl gimnazijos pavadinimo nusprendė vietinis rusakalbės nomenklatūros dominuojamas partijos komitetas, turėjęs ypač jautriai reaguoti į „nacionalinį“, o ne „tarybinį“ tapatumą išreiškusius simbolius.

Lietuviškumas viešojoje atminimo kultūroje nebegalėjo egzistuoti toks, koks jis buvo tarpukariu: jis privalėjo būti išpraustas į „tautų draugystę“ atspindėjusius vaizdinius arba išvis eliminuotas. Geriausias pavyzdys čia galėtų būti ypatingas 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kultas Klaipėdoje. Minint SSRS armijos įsteigimo metines, o ypač Klaipėdos „išvadavimą“, visuomet buvo atiduodama duoklė Klaipėdą „išvadavusiai“ Raudonajai armijai, pabrėžiant jos gretose tarnavusių 16-osios divizijos karių vaidmenį⁴². Visa tai gaubė „tautų draugystės“ aureolė: nors objektyvi 16-osios divizijos tautinė sudėtis gerai žinoma⁴³, tačiau kadangi tai buvo „lietuviškoji“ divizija, „išvadavimo“ metu jai buvo suteikta proga, kaip ir oficialioje Žalgirio mūšio versijoje, pademonstruoti lietuvių ir rusų „tautų draugystę“. Reikėjo parodyti, kad lietuviai Klaipėdos krašte buvo engiamieji, o dabar, kartu su broliška rusų liaudies pagalba, visiems laikams išvijo savo pavergėjus vokiečius iš etninių žemių. Maždaug tokį turinį implikavę tekstai buvo spausdinami visą sovietmetį.

Taigi besikeičiančiai viešojo atminimo konjunktūrai pokario Klaipėdoje ėmė tikti tik siužetai, nebeturėję „nacionalistinių“ ar „buržuazinių“ implikacijų. 1948 m. pava-sarį įvykęs daugumos miesto gatvėvardžių, bent kiek susijusių su „buržuazine“ Klaipėda, pakeitimas, vertintinas kaip akivaizdus „tarybinės“ tapatumo orientacijos viršenybės įtvirtinimas. Didžioji dauguma naujai suteiktų gatvėvardžių nebeturėjo nieko bendra su Klaipėdos praeitimi: logiška, kad kuo mažiau mieste liko senųjų gatvėvardžių, tuo mažiau liko potencialių galimybių kažkam domėtis jų prasmėmis, taip pat ir „ikitarybine“ Klaipėda.

⁴² 16-osios divizijos kultas Klaipėdoje aiškinamas tuo, kad šiam Raudonosios armijos junginiui buvo specialiai sudarytos galimybės pirmam įžengti į miestą „išvadavimo“ metu: 1945 m. sausio 12–14 d. Raudonajai armijai pradėjus puolimą visu frontu, Kuršė dislokuota 16-oji divizija skubiai (per penkias dienas) buvo sutelkta Jokūbavo apylinkėse. Tuometinis LSSR Aukščiausios tarybos prezidiumo pirmininkas J. Paleckis paliudijo, jog kalbėdamas su I Pabaltijo fronto vadovybe, pageidavo, kad „mūšiuose už miesto išvadavimą“ dalyvautų 16-oji divizija (Ю. П а л е ц к и с, *В двух мирах*, Москва, 1974, c. 442). Panašu, kad tuo buvo nuspręsta pasinaudoti propagandos tikslais. Pagal pirminį Klaipėdos šturmo planą pastarajai divizijai buvo paliekamas tik rezervinių pajėgų vaidmuo (Pulk. Prano Petronio atsiminimai: P. P e t r o n i s, Klaipėdos operacijos pabaiga, *Klaipėdos išvadavimas*, Vilnius, 1975, p. 4), tačiau pastebėjus, kad vokiečiai iš Klaipėdos atsitraukia į Kuršių Neriją, 16-ajai divizijai ne tik buvo suteiktas atskiras puolimo baras, bet ir sudaryta galimybė pirmą įžengti į vokiečių apleistą Klaipėdą. Panašų vaidmenį ji suvaidino ir „išvaduo-dama“ Kuršių Nerijos šiaurinę dalį.

⁴³ Žr. L. T r u s k a, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 123.

Visa, kuo gyveno Klaipėda iki 1945 metų, buvo gana radikaliai atmetama. 1947 m. miesto laikraštyje paskelbta palyginti išsami tęstinė miesto istorijos apybraiža ir 1951 m. pasirodęs Roberto Žiugždos tekstas⁴⁴ – abu persunkti leistiniais antivokiškais motyvais – iki šeštojo dešimtmečio pabaigos buvo bene vienintelės ikikarinę praeitį atskleidusios publikacijos. Tad tekstų, galėjusių atsakyti į potencialius naujųjų gyventojų klausimus, kas buvo Klaipėdoje iki 1945 m., pasirodydavo vienetai. Antra vertus, daugiausia dėmesio oficialiame praeities interpretavimo diskurse pradėta skirti pokario laikotarpiui. Tai paaiškintina tuo, kad orientuojant klaipėdiečius į „tarybinį“ kultūrinį kontekstą, buvo ne tiek svarbu, kaip iškreiptai ir miglotai miesto gyventojai suvoks Klaipėdos praeitį iki 1945 m., kiek tai, kuo kolektyvinėje atmintyje virs laikotarpis po 1945 m. Todėl pirmaisiais pokario metais viešasis atminimas buvo vis aiškiau orientuojamas į klaipėdiečių gyvenimo naujoje vietoje kolektyvinės patirties aspektus. Iš visų pokario siužetų svarbiausiais tapo daugelio miesto gyventojų jėgų pareikalavęs „atstatymo“ siužetas, implikavęs spartų pramonės atkūrimą ir miesto gyventojų dalyvavimą jame, bei griuvėsių valymo talkos, vykusios penkerius metus, kuriose dalyvavo beveik visų miesto įmonių ir organizacijų darbininkai⁴⁵. Rūpestį šių siužetų „įamžinimu“ liudija tai, kad jau 1946 m. tikėtasi piliavietėje iškilsiant paminklą miesto atstatymui⁴⁶, o vienas pirmųjų vykdomojo komiteto darbų vadinamojoje kultūrinio švietimo srityje buvo 1945 m. lapkritį inicijuotas atstatymo muziejaus miesto „keitimusi atžymėti, jo augimui įamžinti“⁴⁷ steigimas (tiesa, abi iniciatyvos nebuvo realizuotos).

Galutinį naujos tapatumo orientacijos įsitvirtinimą rodo miesto viešųjų erdvių okupavimas Stalino bei Lenino statulomis, įvykęs penktojo–šeštojo dešimtmečio sandūroje⁴⁸. Jau minėtas 1945 m. įrengtas Pergalės paminklas, vizualiniu ir memorialiniu aspektu įprasminęs „išvadavimą“, atspindėjo antivokišką antagonizmą, Raudonosios

⁴⁴ J. A k y n a s, Iš Klaipėdos praeities. Istorijos bruožai, *Raudonasis švyturys*, 1947 02 13–03 29 (po šio ciklo daugiau panašių straipsnių miesto laikraštyje pasirodė tik 1956–1957 m.); R. Žiugžda, *Tarybinė Klaipėda*, Vilnius, 1951.

⁴⁵ Tam skirta daug dėmesio propagandiniam naudojimui skirtuose pokario tekstuose: R. Žiugžda, min. veik.; *Atgimęs miestas*, red. S. Svolkenytė, Vilnius, 1955.

⁴⁶ A. C i b a s, Klaipėdos miesto centro rekonstrukcija, *Tiesa*, Nr. 143 (977), 1946 06 21.

⁴⁷ Vykdomojo komiteto nutarimas Nr. 99 Apie Klaipėdos miesto atstatymo muziejaus steigimą, *KLAA*, f. 104, ap. 1, b. 1, l. 108.

⁴⁸ Palyginimas su anuometine situacija kituose Lietuvos didmiesčiuose leidžia teigti, kad sovietinės tapatumo orientacijos įtvirtinimas Lietuvos miestų viešosiose erdvėse penktojo–šeštojo dešimtmečio sandūroje buvo bendras reiškinys (Stalino bei Lenino skulptūros Vilniaus ir Kauno centruose irgi iškilo tuo pat metu). Vienintelė Klaipėdos ypatybė – čia, kitaip nei Vilniuje ar Kaune, šis įtvirtinimas nebuvo lydimas „buržuazinių“ bei „klerikaliųjų“ skulptūrinių simbolių griovimo (Kaune 1949–1950 m. buvo pašalinti „buržuaziniai“ skulptūriniai simboliai iš Karo muziejaus sodelio, nebeliko Vytauto Didžiojo paminklo, Vilniuje 1950 m. demontuotos šventųjų skulptūros nuo arkikatedros, susprogdinti Trys kryžiai). Tačiau tokia Klaipėdos ypatybė paaiškintina tik tuo, kad „buržuazines“ reikšmes turinčių skulptūrinių simbolių čia nebuvo.

armijos kultą „tautų draugystės“ ideologemą, bet dar neturėjo tokių akivaizdžių asociacijų su „tarybiniu“ kultūriniu kontekstu. Ir atvirkščiai, mažiausiai šešios viešose erdvėse iškilusios Stalino ir mažiausiai dvi Lenino statulos aiškiai atspindėjo visai SSRS būdingą oficialią to meto apologetiką. „Amžinai gyvo“ Lenino įvaizdis tuomet buvo įprasminamas, nes jis buvo Stalino pirmtakas, „marksizmo-leninizmo“ teoretikas ir pan. Tačiau pagrindiniai nuopelnai buvo priskiriami Stalinui, kurio „genijus“ neva leido sukurti „tarybinės liaudies gerovę“. Paminklų „gyvajam genijui“ statybą faktiškai sankcionavo 1947 m. išleista Stalino „Trumpoji biografija“, kurioje praėjusių dešimtmečių SSRS laimėjimai buvo priskirti vienam Stalinui (koreguodamas šį tekstą laimėjimus iš dalies priskyrė sau pats Stalinas⁴⁹). Ši biografija, kaip ir kita Maskvoje leidžiama politinė literatūra, visoms SSRS partinėms organizacijoms buvo „sakralinis“ tekstas, kuriuo buvo privalu remtis ir juo vadovaujantis priimti atitinkamus sprendimus. Dėl nuopelnų už visus SSRS įvykusius teigiamus pasikeitimus priskyrimo Stalinui penktojo–šeštojo dešimtmečio sandūros (ypač po 70-ųjų vado gimimo metinių minėjimo 1949 m.) laikraščių puslapiai mirgėjo generalisimo didelio formato atvaizdais. Stalino apoteozė nutrūko tik tada, kai visoms SSRS partinėms organizacijoms buvo išsiųstas neviešintinas slaptos SSKP I sekretoriaus kalbos 1956 m. XX suvažiavime tekstas, kuriame Nikita Chruščiovas išplėtojo Georgijaus Malenkovo prieš trejus metus pasiūlytą „asmens kulto“ koncepciją. Reiktų pažymėti, kad šis tekstas išprovokavo nuokrypį į kitą kraštutinumą – šeštojo dešimtmečio pabaigoje niekas nebeturėjo priminti Stalino asmens garbinimo: jo raštai buvo išimami iš bibliotekų lentynų, atvaizdai slepiami, o skulptūros demontuojamos.

3. Adaptuotas lietuviškumas Klaipėdoje ir antrasis Mažosios Lietuvos „pasisavinimas“

Penktojo–šeštojo dešimtmečio sandūroje viešajame diskurse oficialiai pripažįstamas nacionalinių praeities simbolių ir figūrų statusas daugeliui lietuvių galėjo pasirodyti visai neaiškus. Šių simbolių priderinimas prie „klasių kovos“ schemos arba įpynimas į antivokišką kontekstą jau ne visuomet užtikrindavo nacionalinės kultūros elementų išlikimą. Padėtį labai komplikavo konfliktinė tapatybinių orientacijų sandūra, kurios idėjinėmis opozicijomis laikytinas „buržuazinio nacionalizmo“ persekiojimas bei „laisvės kovos“ prieš „tarybų valdžią“. Tačiau kasdienei komunikacijai būdingas vidinis antagonizmas, „tarybinio“ ir „lietuviško“ supriešinimas nebuvo parankus režimui. Siekdami platesnės paramos režimo agentai turėjo paneigti režimą esant anti-lietuvišką. Ypač ši reikiamybė tapo aktuali po Stalino mirties, kai režimas nebegalėjo taip kaip anksčiau remtis represinėmis struktūromis, (o ir poreikis tai daryti sumenko,

⁴⁹ О культе личности и его последствиях. Доклад Н. С. Хрущева XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1956 г., *Известия ЦК КПСС*, 1989, № 3, с. 128–170.

kadangi karinis „buržuazinių nacionalistų“ pasipriešinimas buvo palaužtas), L. Berijos pažymos pasekmės grėsė vidine destabilizacija, o Maskva pradėjo siųsti tam tikrus atsitraukimo nuo buvusios politikos ženklus. Tokiame kontekste režimas turėjo aiškiau pozicionuoti savo „tautiškumą“, ir kaip tik tuo aiškintina tuomet išsikristalizavusi instrumentinė elgesio su nacionaline praeitimi strategija.

Būtinybę suaktyvinti nacionalinės praeities išteklių panaudą „socialistinei“ kultūrai po 1953–1954 m. ne sykį viešai deklaravo Antanas Sniečkus. Teoriškai tai reiškė, kad tautinės praeities siužetai, įvykiai bei asmenybės galėjo toliau gyvuoti adaptuoti prie tam tikrų „klasių kovos“ rėmų. Pirmiausia naujas sąlygas, kurios dažnai įvardijamos „atlydžiu“, išnaudojo menininkai bei literatai. Mūsų temai aktualu tai, kad 1955 m., minint Kristijono Donelaičio 175-ąsias mirties metines, jo vardas buvo suteiktas Klaipėdos I vidurinei mokyklai. Tuo metu Lietuvoje jau būta įdirbio įrodant, kad K. Donelaičio kūryba tiko naujoms sąlygoms⁵⁰: K. Donelaitis tapo „būrų poetu“, savo kūryboje atskleidusiu „valstiečių baudžiauninkų masių“ priespaudą baudžiamos „jungo“ sąlygomis, jų „darbo prasmę“⁵¹. Ievos Simonaitytės, prie kurios dar grįšime, „atgimimas“ pokario metais irgi priklauso šiam periodui: 1953 m. išleidus romaną „Pikčiurnienė“, net priekabiausi kritikai jos veikaluose galėjo įžvelgti vokiečių ir lietuvių santykių vaizdavimą kaip išnaudotojų ir išnaudojamųjų, Prūsijos „germanizacijos“ politikos smerkimą. Tada buvo išleistas pagrindinis I. Simonaitytės romanas „Vilius Karalius“, šešiais tomais pradėti leisti „Raštai“ (1956 m.), o už „Vilių Karalių“ rašytojui paskirta respublikinė premija (1958 m.). Panašiam kontekste buvo aktualizuotas ir Liudvikas Rėza: 1958 m. buvo išleistas Juozo Jurginio ir Broniaus Kmito parengtas jo „Dainų“ rinkinio pirmasis tomas⁵². Reikia pridurti, kad literatūros ar kultūros analitikams, rašiusiems apie Rytprūsių lietuvių kūrėjus, reikėjo ne tiek pateikti naują jų kūrybos interpretaciją, kiek pritaikyti prie naujų ideologinių sąlygų senąją, mat jau tarpukariu Rytų Prūsijos lietuvių autorių kūryboje stengtasi įžvelgti kovos su „vokietinimu“ apraiškas⁵³. Pokariu šias lietuvių-vokiečių priešiško projekcijos į praeitį buvo

⁵⁰ Jau 1946 m. Maskvoje buvo išleistas geras K. Donelaičio „Metų“ vertimas į rusų kalbą, paskelbtas kartu su J. Žiugždos ir V. Mykolaičio-Putino palydimaisiais straipsniais: К. Д о н е л а й т и с, *Времена года: поэма*, пер. с литов. Д. Бродского, Москва, 1946.

⁵¹ Žr., pvz., L. G i n e i t i s, *Kristijonas Donelaitis ir jo poema „Metai“*, Vilnius, 1955, p. 5, 6, 10, 11 ir kt.

⁵² L. Rėzos figūros adaptaciją naujoms sąlygoms Nijolė Strakauskaitė siejo pirmiausia su 1969 m. išleista Albino Jovaišo monografija, tačiau panašu, kad šios adaptacijos pradžios šiuo atveju būta ankstyvesnės. Plg., N. S t r a k a u s k a i t ė, Martynas Liudvikas Rėza tautinio ir lokalinio identiteto fone, *Martynas Liudvikas Rėza: epochų atspindžiai*, sud. N. Strakauskaitė, S. Pocyūtė, Klaipėda, 2007, p. 77.

⁵³ Žr. P r a b o č i ū a n ū k a s [A. Bruožis], *Mažosios Lietuvos buvusieji rašytojai ir žymesnieji lietuvių kalbos mylėtojai*, Tilžė, 1920; A. Bruožis, *Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos*, red. V. Vileišis, Kaunas, 1935.

galima palyginti nesunkiai transformuoti į klasinio priešiškumo („liaudies masių“ ir jų išnaudotųjų) projekcijas.

Kaip naujai susidariusia padėtimi pasinaudojo Lietuvos istorikai? Mano supratimu, didžiausiu pokyčiu laikytina tai, kad šeštajame dešimtmetyje sukurdami naują istorinį siužetą, istorikai ne tik patenkino režimo reikmes, bet sykiu grąžino režimui parankią istoriografiją į akademinį lygį (bent jau tokį, koks jis galėjo būti ano meto sąlygomis). Naujasis Lietuvos istorijos siužetas, kaip ir Latvijoje bei Estijoje, buvo tekstualizuotas Mokslų akademijos Istorijos instituto specialiai parengtose sintezėse. 1953 m. išspausdinto maketo pagrindu⁵⁴ 1957–1965 m. išėjo trys „LTSR istorijos“ išsamiojo varianto tomai, o 1958 m. – sutrumpintas kursas, kuris tuo pačiu buvo pirmoji oficiali Lietuvos SSR istorija „nuo seniausių laikų iki šių dienų“⁵⁵. Pastarojo veikalo pasirodymas laikytinas lūžiu, kadangi tai buvo pirmoji režimo užsakytu realizuota visuminė reprezentacija, nurodžiusi ne tik kokie Lietuvos praeities vaizdiniai ir siužetai gali būti aktualizuojami, bet kartu ir tai, kaip jie turi būti aktualizuojami. Mano manymu, viešajame diskurse tai sprendė labai svarbią problemą, nes režimas pirmąsyk nuosekliai išdėstė savo santykį su nacionaliniu praeities siužetu. Sunku pasakyti, kiek veikmės naujam legitimaciniam siužetui turėjo tai, jog jis buvo išbaigtas jau po Stalino mirties⁵⁶, tačiau akivaizdu, kad šis siužetas atliepė bendrąją adaptacinę strategiją, neneigdamas nei perenialistinio lietuvių tautos supratimo, nei lietuvių nacijos idėjos. Atvirkščiai, LKP ir SSRS buvo vaizduojamos kaip tikrosios lietuvių tautos interesų gynėjos, nors ši tauta buvo redukuojama iki „darbo žmonių“. Tarpukariu įtvirtintas kovos prieš nacionalinę priespaudą legitimacinis siužetas buvo suplaktas su „liaudies masių“ kova prieš feodalinį / buržuazinį „išnaudojimą“, nors „buržuazinis nacionalizmas“ pasmerktas kaip neatitikęs „tikrųjų lietuvių tautos interesų“. Pradėta pabrėžtinai aktualizuoti vadinamąją „revoliucinę praeitį“, kuri turėjo parodyti, kaip po „Didžiojo Spalio“ lietuvių tauta (redukuota iki „darbo liaudies“), vadovaujama LKP ir remiama SSRS, kovojo prieš „buržuazijos viešpatavimą“ ir galop išsikovojo sau „tarybų valdžią“. Du svarbiausi momentai „revoliucinės“ praeities siužete buvo 1917 m. „proletarinė“ ir 1940 m. „socialistinė“ revoliucijos, o svarbiausiomis „revoliucinės kovos“ figūromis buvo paversti Vincas Kapsukas ir Zigmas Angarietis.

⁵⁴ *Lietuvos TSR istorija*, d. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1861 metų*, red. J. Žiugžda, Vilnius, 1953. Tai buvo Lietuvos SSR Mokslų akademijos Istorijos ir teisės instituto parengtas leidinys, išleistas rusų ir lietuvių kalbomis. 1952 m. panašios sintezės buvo parengtos Latvijoje ir Estijoje.

⁵⁵ *Lietuvos TSR istorija nuo seniausių laikų iki 1957 metų*, vyr. red. J. Žiugžda, Vilnius, 1958.

⁵⁶ A. Švedas tuo, kad Juozas Žiugžda, nepaisant jam mestos kritikos, 1956 m. išliko Lietuvos istorijos instituto direktoriaus poste, argumentuoja lūžio nebuvimą lietuvių istoriografijoje po XX SSKP suvažiavimo (A. Š v e d a s, min. veik., p. 90–98). Tačiau tai, kad Lietuvos partinės nomenklatūros elitas, paremdamas J. Žiugždą, demonstravo apdairumą, (sunku patikėti, kad LKP CK vadovybė po Vengrijos įvykių būtų neparėmusi J. Žiugždos), visai nereikia, kad pokyčiai, SSRS prasidėję po Stalino mirties, nepalietė istoriografijos.

Tam tikrais aspektais naujasis Lietuvos istorijos siužetas buvo netgi labiau bendralietuviškas, nei, pvz., šapokinis. Adolfo Šapokos redaguotoje istorijoje vadinamosios Mažosios Lietuvos lietuvių istorija buvo pateikta veikalo pabaigoje greta lietuvių išeivių istorijos, kaip kažkas savo, bet sykiu ir nepritampančio bendrame kontekste, o pokariniam istorijos siužete lietuviams buvo laikoma visa lietuviškai kalbanti „darbo liaudis“. Daugiausia remiantis ikikarinėmis Anso Bruožio, Povilo Pakarklio, Vinco Vileišio studijomis bei kiek vėliau Povilo Pakarklio atliktomis nežymiomis jų modifikacijomis, „lietuviai Prūsijoje“ buvo integruoti į bendrą legitimacinį siužetą taip, kad bene vienintele ryškia skirtyste tarp lietuvių ir Rytprūsių lietuvių liko ta, kad pirmieji kovojo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Rusijos imperijos kontekste, o antrieji visą laiką buvo priversti kovoti Prūsijos / Vokietijos kontekste. Neabejojant lietuvių bei Rytprūsių lietuvių integralumu, teigta, kad prieš „kryžiuočių“ atėjimą buvusių Rytprūsių ir Lietuvos TSR gyventojai „sudarė vieną politinį vienetą“⁵⁷, visi kartu kariavo prieš „vokiečių feodalų agresiją“ XIII–XV a.⁵⁸, vėliau svetimi „feodalai“ pavertę lietuvius engiamais baudžiauninkais, lietuviai Rytprūsio kovojo prieš „nacionalinę priespaudą“ panašiai kaip lietuviai Rusijos imperijoje, galiausiai visus sujungė bendra LKP vadovaujama „darbo žmonių“ kova „už pilnutinį išsivadavimą iš socialinės ir nacionalinės priespaudos“⁵⁹. Taigi Klaipėdos krašto praeitį tyrę istorikai pokariu beveik visuomet turėjo patvirtinti vienokias ar kitokias kovos formas: kovą su „kryžiuočių agresija“ (P. Pakarklis, R. Jasas, B. Dundulis ir kt.), kovą su prievartiniu lietuvių „vokietinimu“ XVIII–XIX a. (P. Pakarklis, P. Žostautaitė, A. Matulevičius) ir pan. (toks kovos motyvo „populiarumas“ galbūt aiškinamas požiūriu, kad labiau branginama tai, kas suvokiama esant iškovota).

Reiktų pastebėti, kad integralus lietuvių ir Prūsijos lietuvių kovos modelis turėjo ne tik legitiminių, bet ir gynybinių implikacijų. Iki 1970 m. Maskvos sutarties Vokietijos Federacinė Respublika nepripažino vadinamosios Oderio-Neisės linijos, o įvairių vokiečių visuomeninių organizacijų pasisakymai bei simboliniai gestai Lietuvoje leido manyti, kad vokiečiai neatsisako „revanšizmo“ ir gali kėsintis į Klaipėdos kraštą⁶⁰. Tai skatino ne tik „kryžiuočių“ laikų, bet ir tarpukario problematikos tyrimus. Anai 1959–1962 m. pasirodžiusias istorikės Aldonos Gaigalaitės publikacijas⁶¹ sunku

⁵⁷ P. Pakarklis, *Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai*, Vilnius, 1948, p. 18, 22.

⁵⁸ Ten pat, p. 187–191; R. Jasas, *Didysis Prūsų sukilimas*, Vilnius, 1959; *Lietuvių karas su kryžiuočiais*, red. J. Jurginis, Vilnius, 1964.

⁵⁹ *Lietuvos TSR istorija*, vyr. red. J. Žiugžda, t. II, Vilnius, 1963, p. 468.

⁶⁰ Tuo motyvuojant 1964 m. buvo išleistas leidinys „Lietuvių karas su kryžiuočiais“ (žr. p. 3, 324–326), o 1965 m. pasirodė vokiečių „revanšizmą“ bandęs „demaskuoti“ straipsnių rinkinys (*Klaipėda*, sud. A. Petraitis, Vilnius, 1965).

⁶¹ A. Gaigalaitė, Klaipėdos krašto užgrobimas 1939 metais, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A* (toliau – *MADA*), 1959, 2 (7), p. 105–130; A. Gaigalaitė, Hitlerininkų pastangos

vertinti kitaip nei atsaką į 1958 m. įvykusią Vokietijos federalinio kancelerio Konrado Adenauerio priėmimo į Vokiečių ordino riterius ceremoniją bei panašius gestus.

Viešajame diskurse visa tai atliko kelias funkcijas: 1) toliau grindė lietuvių „istorines teises“ į Klaipėdos kraštą, 2) toliau trynė skirtumus tarp lietuvių bei Rytprūsių lietuvių, 3) pamažu leido įtvirtinti viešajame diskurse Klaipėdos krašto praeities lietuviškumą.

Tačiau mums svarbiausia išsiaiškinti, kuo tai pasireiškė pačioje Klaipėdoje. Pirmausia būtina pažymėti, kad Klaipėdoje neturint pagrindinės šaltinių ir istoriografijos bazės, vietinė praeitimi daugiausia domėtasi kraštotyriniame lygyje. Šeštajame dešimtmetyje Lietuvos istoriografijoje įvykusios slinktyės visų pirma paskatino vadinamosios „revoliucinės“ praeities aktualizavimą. 1958–1959 m. miesto laikraštyje pasirodė pirmoji tam skirta tęstinė publikacija⁶², o vietinis kraštotyros muziejus pasportizavo du „istorinius-revoliucinius“ paminklus: pastatus, susijusius su komunistų (J. Greifenbergerio ir kt.) veikla Klaipėdoje tarpukariu. Vėliau kraštotyrininkų pastangomis mieste buvo išaiškinta daugiau dar išlikusių vietų, susijusių su tarpukario Klaipėdos komunistų veikla; remiantis tyrimais šios vietos buvo skelbiamos istorijos paminklais. Tad net trečdalis visų objektų, iki 1980 m. paskelbtų istorijos paminklais, buvo susiję su vadinamąja „revoliucinė“ veikla (tai, beje, buvo pirmas atvejis, kai materialus praeities palikimas buvo instrumentalizuotas klaipėdiečių praeities suvokimui formuoti). Propaganda ir švietimo institucijos aktualizavo „revoliucinę“ praeitį, tikėdamos, kad ji ugdys „tarybinių piliečių“ patriotizmą „revoliucinių kovų ir internacionalizmo tradicijų dvasia“. Antai Klaipėdos partinė organizacija 1974 m. net paminėjo savo penkiasdešimtmetį, nors objektyvių saitų tarp ikikarinių ir pokarinių komunistų, žinoma, nebūta.

Naujas suartėjimas su lietuviška krašto praeitimi Klaipėdoje taip pat įvyko šeštojo–septintojo dešimtmečio sandūroje, tačiau dar dešimtmetį lietuviška krašto praeitis tebuvo pavienių kraštotyrininkų domėjimosi sritis. Tvirta komunikacinė atrama, kurioje galėtų aktyviai cirkuliuoti adaptuotą lietuviškumą išreiškiantys simboliai, kaip minėta, mieste susiformavo tik aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Todėl dėl tarybinės tapatumo orientacijos viešo dominavimo šeštajame dešimtmetyje į viešąją erdvę sunkiai skynėsi kelių netgi adaptuotos prie oficialaus legitimacinio siužeto Klaipėdos praeities lietuviškumo reprezentacijos. Pvz., 1957–1958 m. mieste kilusios idėjos įprasminėti skulptūriniuose akcentuose K. Donelaičių, Herkų Mantą, J. Janonį⁶³ nebuvo įgyvendintos⁶⁴. 1958 m. Klaipėdos V vidurinė mokykla siekė gauti Liudviko Rėzos

1933–1935 m. atplėšti nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą, ten pat, 1962, 2 (13), p. 137–154.

⁶² V. Kancevičius, Iš Klaipėdos krašto revoliucinės praeities, *Tarybinė Klaipėda*, Nr. 74–128 (3237–3291), 1958 04 13–1958 06 29.

⁶³ Vykdomojo komiteto sprendimas Nr. 211 Dėl žvejo stovylos ir Donelaičio bei J. Janonio paminklų statybos, *KLAA*, f. 104, ap. 1, b. 281, l. 119; Vykdomojo komiteto sprendimas Nr. 262, ten pat, b. 305, l. 237–238.

⁶⁴ Galbūt tam turėjo įtakos paminklų statybų apribojimas visoje Lietuvoje, žr. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, sud. J. R. Bagušauskas, A. Streikus, Vilnius, 2005, p. 274.

vardą, tačiau iniciatyvos įgyvendinti nepavyko, nors miesto vykdomasis komitetas tam neprieštaravo⁶⁵. Septintojo dešimtmečio pradžioje į istorijos paminklų sąrašą buvo įtrauktas 1925 m. miesto kapinėse pastatytas obeliskas „už laisvę žuvusiems“ (1923 m. „sukilėliams“), tačiau 1961–1962 m. pradėjus ardyti pirmąją senųjų kapinių dalį, nurodyta ši obeliską susprogdinti (jį pavyko išsaugoti tik sąmoningų darbininkų ir kraštotyros muziejaus direktorės Marijos Balčiūnaitės-Radavičienės pastangomis)⁶⁶. Tik dalis kraštotyrininko Vlodo Nausėdo tyrimų, aktualizavusių „lietuvių kovą prieš germanizaciją“ krašto mokyklose XVI–XIX a., buvo paskelbta viešai⁶⁷ (didesnė dalis liko rankraščiuose). Tik 1964 m. išplėtus vietinio kraštotyros muziejaus ekspozicijos plotą, lankytojai galėjo išvysti ne vien „socializmo statybą“ demonstravusius standus, bet ir susipažinti su „vokiečių feodalų agresija“, Prūsijos „kolonizacijos ir germanizacijos politika lietuviškajame pajūryje“, įsitikinti, kaip tarpukariu „Lietuvos buržuazija slopino darbo žmonių kovą, kuriai vadovavo LKP Klaipėdos krašto komitetas“⁶⁸.

Visa tai neabejotinai liudija, kad šeštojo dešimtmečio viduryje išreikšta adaptuoto lietuviškumo formulė buvo atliepiama ir Klaipėdoje, nors praktinis jos pritaikymas vyko palyginti lėtai. Vietinės propagandos institucijos, projekcijose į praeitį peržengusios 1945 m. slenkstį, geriausiu atveju buvo pasirengusios instrumentalizuoti „revoliucinę“ praeitį, o seniausioji Klaipėdos praeitis, kol ji asocijavosi su „vokiškumu“, buvo ignoruojama. Vietoj to septintojo–aštuntojo dešimtmečio sandūroje mieste vis stiprėjo lietuviškumo paieškos Klaipėdos praeityje.

Šios paieškos buvo susijusios su keliomis aplinkybėmis. Pirma, septintojo–aštuntojo dešimtmečio sandūroje Klaipėdoje ypač suaktyvėjo paminklosauginė veikla, ir ieškant objektų, kuriems būtų galima suteikti vertę (ir kartu valstybinę apsaugą), natūraliai dėmesys kryo į tai, kas „sava“, o vienintelis tokios „savasties“ kriterijus, suprantama, galėjo būti „lietuviškumas“ (kitai tariant, joku būdu ne „vokiškumas“). Antai 1969 m. vietinėje spaudoje užsimezgus diskusijai dėl to, kad būtina stabdyti senųjų pastatų griovimą ir saugoti senamiestį, vienu iš argumentų senosios architektūros artimumui įteigti tapo tai, kad ją sukūrė lietuvių baudžiauninkai, „mūsų prosenelių pūslėtos rankos“⁶⁹. Antras

⁶⁵ Vykdomojo komiteto sprendimas Nr. 460 Dėl Liudviko Rėzos vardo suteikimo vidurinei mokyklai Nr. 5, *KLAA*, f. 104, ap. 1, b. 307, l. 13.

⁶⁶ Kraštotyrininko Vyto Tamošiūno atsiminimai (fiksuoti pokalbio su autoriumi metu 2006 m. rugsėjo 24 d.) bei buvusios muziejaus direktorės Bronės Elertienės atsiminimai (fiksuoti 2006 m. spalio 1 d.).

⁶⁷ V. N a u s ė d a s, Klaipėdos krašto mokyklos XVII–XIX a., *Tarybinė Klaipėda*, Nr. 242 (3147) – 4 (3167), 1957 12 08–1958 01 05; V. N a u s ė d a s, Lietuviškos mokyklos Prūsijoje XVI–XVIII amžiais, *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 2, vyr. red. J. Žiugžda, Vilnius, 1959, p. 320–332; V. N a u s ė d a s, Kova su germanizacija Klaipėdos krašte, *Mokslas ir gyvenimas*, 1969, 11, p. 13–17.

⁶⁸ B. Elertienė, Klaipėdos kraštotyros muziejaus indėlis į miesto kultūrinį gyvenimą, *Tarybinės Klaipėdos istorijos klausimai*, Vilnius, 1977, p. 46.

⁶⁹ B. Elertienė, J. Putrius, Lietuvių baudžiauninkų sukurtą, *Tarybinė Klaipėda*, Nr. 288 (6723), 1969 12 10.

paaiškinantis momentas susijęs su tuo pat metu Klaipėdoje išryškėjusiomis meninio, intelektualio potencialo, siejamo lietuviško kultūrinio konteksto, stiprinimo tendencijomis. Stiprėjant lietuviškai kultūrinei raiškai, suprantama, kad menininkai bei humanitarai natūraliai domėjosi iki jų Klaipėdoje dirbusiomis bei kūrusiomis asmenybėmis, kai kada netgi deklaruodamos artimumą joms. Dėmesys šiuo atveju beveik natūraliai kryo į aktyvų „lietuvišką“ tarpukario meninį gyvenimą. 1971 m. bene pirmąkart buvo pasiūlyta „įamžinti“ kai kuriuos to laikotarpio lietuvių kultūros veikėjus⁷⁰. Kiek vėliau sėkmingai panaudojus vietinių kraštotyrininkų, ypač V. Nausėdo, tyrimus, tam tikriems objektams Klaipėdoje buvo suteiktas istorijos paminklų statusas todėl, kad jie buvo susiję su Klaipėdoje gyvenusiais lietuvių kultūros veikėjais. Bene įdomiausias šiuo atveju yra beveik radikalus pokytis, pastebimas objektų įpaminklinimo praktikoje maždaug nuo aštuntojo–devintojo dešimtmečio sandūros: iki tol dauguma įtrauktų į vietinės reikšmės istorijos paminklų sąrašą objektų aktualizavo „revoliucinę“ praeitį, o po to tokie objektai nebebuvo įtraukiami, ir visą devintąjį dešimtmetį sąrašą papildė išimtinai tik tie pastatai ir kapai, kurie buvo susiję su Klaipėdoje dirbusiais ar gyvenusiais lietuvių kultūros veikėjais (Jonu Žiliumi, Liudu Stulpinu, Ieva Simonaityte, Ansu Bruožiū, Adomu Braku, Ignu Prielgausku, Stasiu Šimkumi, Vydūnu, Pranu Mašiotu, Martynu Šerniumi, Romualdu Juknevičiumi, Juozu Karosu, Morta Zauniūte⁷¹). Šią tendenciją tęsė devintojo dešimtmečio pradžioje Klaipėdos kraštotyrininkų kartu su miesto viešąja biblioteka pradėti organizuoti atminimo vakarai, skirti Jurgiui Zauerveinui, Johannui Ferdinandui Kelkiui, Frydrichui ir Aleksandrui Teodorui Kuršaičiams, Jurgiui Mikšui, Kristupui Jurkšaičiui, Viliui Kalvaičiui, Frydrichui Bajoraičiui ir kitiems Klaipėdos krašto spaustuvininkams, rašytojams, mokslininkams, menininkams⁷². Akivaizdu, kad tokie praeities perspektyvoje atskleisti kontaktai turėjo palaikyti lietuviškumo tradicijos sampratą Klaipėdos krašte.

Bene svarbiausia atrama tapo kraštotyrisinis-paminklosauginis sąjūdis, itin aktyvią veiklą Klaipėdoje išvystęs aštuntajame–devintajame dešimtmetyje. Kompensuodami lietuviškos krašto praeities nežinojimą (arba minimalų nutuokimą), kraštotyrininkai sėmėsi žinių iš tarpukariu lietuvių kalba išleistų veikalų. Radę juose tam tikrų to laikotarpio mąstymo kategorijų, kurios galimai atitiko ir jų pačių latentinio „tautinio“ mąstymo sąvokas, jie natūraliai skirstė turimą informaciją į „istorinę tiesą“ ir „netiesą“, t. y., jų požiūriu, „ideologizuotą istoriją“. Vėliau perteikdami savo žinias kitiems,

⁷⁰ V. N a u s ė d a s, Atsiskaito kraštotyrininkai, ten pat, Nr. 11 (7059), 1971 01 14.

⁷¹ Plg. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, Vilnius, 1973; *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas (tęsinys)*, Vilnius, 1977; *Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros paminklų sąrašas (1978–1990 m.)*, I–II dalys, Vilnius, 1993.

⁷² P. A u k š t a i t i s, Mokslininkai apie Mažosios Lietuvos kultūros veikėjus, *Tarybinė Klaipėda*, Nr. 298 (10367), 1981 12 27; Nr. 291 (10680), 1982 12 19; G. A r ū n a s, Pagerbė kultūros vyrus, *Literatūra ir menas*, Nr. 2 (1937), 1984 01 14.

„įvesdami“ jas į neformalias menininkų, humanitarų ir kt. bendravimo erdves, jie rėmėsi savosios „tiesos“ suvokimu, tuo leisdami sustiprinti grupinius „tautinio“ mąstymo pamatus.

Akcentuotina, kad Klaipėdos krašto lietuviai buvo vienintelė atrama, į kurią galėjo orientuotis pokario lietuviškoji Klaipėdos tapatybė. Todėl, nors skirtumai tarp lietuvių ir Rytų Prūsijos lietuvių buvo juntami, mąstymas tautinėmis („lietuviai“) bei klasiinėmis („darbo žmonės“) kategorijomis neleido jų sureikšminti ir į Rytprūsių lietuvių pažvelgti kaip į savitą kultūrinę bendruomenę. Tokioje situacijoje Rytų Prūsijos lietuviai pokario Klaipėdos humanitarų komunikacijos erdvėse tapo „savaisiais“. Ne menkesnį vaidmenį nei istoriografiškai adaptuotas lietuviškumas čia atliko ir kitos praeities reprezentacijos. Pvz., aštuntojo–devintojo dešimtmečio sandūroje ekranizuoti Hermannо Sudermannо „Lietuviškieji apsakymai (Kelionė į Tilžę)“ arba rašytojos I. Simonaitytės kūryba, supažindinusi skaitytojus su Klaipėdos krašto lietuvių praeitimi, buitimi ir kasdienybe. Svarbu tai, kad I. Simonaitytės romanuose bei apysakose nedviprasmiškai aktualizuotos lietuvių „tautiško susipratimo“ Klaipėdos krašte problemos, labiau akcentuojami ne „klaipėdiškių“ ir lietuvių skirtumai, bet panašumai. Tas faktas, kad 1977 m. Klaipėdos vykdomojo komiteto sprendimu Ievai Simonaitytei buvo suteiktas miesto Garbės pilietės vardas⁷³, ir ji tapo bene vienintele su Klaipėdos „išvadavimo“ istorija nesusijusia asmenybe, gavusia tokį vardą, aiškiai patvirtina, kad ir miesto administracijoje jau buvo įvykęs lūžis palaikant tendenciją aktualizuoti adaptuotą lietuviškumą⁷⁴.

Tai vyko tuo metu, kai XXIV SSKP suvažiavime Maskvoje 1971 m. L. Brežnevas kalbėjo apie siekius suartinti SSRS klases ir socialines grupes, visas nacijas ir tautas į vieningą istorinę, socialinę ir internacionalinę žmonių visuomenę – „sovietinę tautą“ (*советский народ*)⁷⁵. Oficialiai deklaruojant „internacionalizmo dvasią“, bandymai ryškiau eskaluoti lietuviškus simbolius kurį laiką dar būdavo užgniaužiami, kaip atsitiko 1970 m. poetui Saliui Šmeriui–Šmerauskui, viešai pasipiktinusiame buvusios Vytauto Didžiojo gimnazijos vadinimu K. Donelaičio mokykla bei senųjų gatvėvardžių pakeitimu pokario metais⁷⁶. Tąsyk poeto mintys dar sukėlė baudžiamąją LKP miesto komiteto reakciją, bet vėliau vietinės administracijos pozicija palaipsniui kito. Akivaizdu, kad negalėjo būti nepastebėta Povilo Gaidžio režisuotos Justino Marcinkevičiaus

⁷³ *Tarybinė Klaipėda*, Nr. 33 (8917), 1977 02 09.

⁷⁴ Jau po rašytojos mirties 1978 m. iš LKP CK ir Ministrų tarybos išplaukė dar viena iniciatyva suteikti jos vardą Klaipėdos viešajai bibliotekai, o miesto vykdomasis komitetas buvo įpareigotas jos vardu pavadinti vieną gatvę (*Tarybinė Klaipėda*, Nr. 15 (9504), 1979 01 18). Be to, 1980–1981 m. du namai Klaipėdoje, kuriuose tarpukariu gyveno rašytoja, buvo paskelbti vietinės ir respublikinės reikšmės istorijos paminklais.

⁷⁵ *Материалы XXIV съезда КПСС*, Москва, 1971, с. 76.

⁷⁶ A. Sabaliauskaitė, Jūrmarių krašto poetas, *Baltija* 98, Klaipėda, 1998, p. 104–105.

trilogijos „Mindaugas“, „Mažvydas“, „Katedra“ (atitinkamai 1969, 1976, 1980 m.), Balio Sruogos „Milžino paunksnės“ (1974 m.) pastatymų miesto dramos teatre potekstė. Miesto administracijos vadovai aštuntojo dešimtmečio pradžioje jau pritarė, kad miesto viešosiose erdvėse iškiltų memorialiniai akcentai, skirti Kristijonui Donelaičiui bei Herkui Mantui, nepaisant to, kad šios skulptūros galėjo būti interpretuojamos kaip demonstruojančios lietuvių pasipriešinimą jų „užkariavimui“ bei „nutautinimui“, taigi galinčios paskatinti atitinkamus veiksmus. Tiesa, Kristijono Donelaičio biustą pavyko atidengti poeto 260 gimimo metinių išvakarėse (1973 m.), o Herkaus Manto įamžinimas vis dėlto atsirėmė į nomenklatūros veikėjų *veto*. Nors Herkaus Manto vardu buvo pavadinta centrinė miesto gatvė (iki 1970 m. vartota senoji lytis – Montės g.), 1957 m. jo figūra buvo įpinta į Juozo Grušo tragedijos siužetą, o režisierius Marijonas Giedrys 1972 m. pastatė filmą „Herkus Mantas“, už kurį gavo respublikinę premiją, skulptūros motyvų pagrįstumu reikėjo įtikinėti LKP CK sekretorius⁷⁷. Galiausiai tik 1986 m. ją pavyko įrengti.

Palaipsnis nutolimas nuo krašto praeities tapatinimo su „vokiškumu“ prie tapatinimo su „lietuviškumu“ atsispindėjo ir sąvokų lygmenyje. Po karo šio krašto gyventojai buvo vadinami „vakariniais lietuviais“, bet dažniausiai – „Prūsijos lietuviais“ arba „Rytų Prūsijos lietuviais“. Tačiau pastarosios sąvokos vienaip ar kitaip siejo kalbamą kraštą bei jo gyventojus su Prūsijos / Vokietijos tradicija. Antra vertus, kadangi nuo šeštojo dešimtmečio vis stiprėjo tendencijos Rytų Prūsijos lietuvių istoriografiškai integruoti į Lietuvos istorijos kontekstą, akivaizdu, kad „Prūsų lietuvių“ sąvokos buvo pamažu atsisakoma ir pereinama prie „Mažosios Lietuvos“ bei „lietuvininkų“ sąvokų. Panašus judesys stebimas ir tarpukariu. „Mažosios Lietuvos“ sąvoka, XIX–XX a. sandūroje instrumentalizuota kai kurių suartėjimo su Lietuva siekusių vietinių krašto gyventojų (pasaulietinio lietuvių sąjūdžio aplinkoje), trečiajame–ketvirtajame dešimtmetyje galutinai išstūmė vietiniams lietuviams labiau įprastesnį „Prūsų lietuvių“ savivardį bei „Prūsų Lietuvos“ sampratą⁷⁸. Viešajame diskurse ji buvo diegiama kaip vienas nacionalinės integracijos elementų: tada reikėjo parodyti, kad „lietuvybė“ „Mažojoje Lietuvoje“ turi gilesnes tradicijas nei „Didžiojoje Lietuvoje“, bet esminė kliūtis „mažlietuvių“ ir „didlietuvių“ bendrabūviui vienoje valstybėje ta, kad dėl „vokietinimo“ lietuviai „nutautėjo“. Tai pateisino nacionalinės politikos priemonės pastariesiems „atitautinti“, arba „atlietuvininti“⁷⁹. Integracines implikacijas turinčios „Mažosios Lietuvos“

⁷⁷ Plg. A. Stubra, Pavėluotas pristatymas, *Klaipėda*, Nr. 271 (13599), 1992 12 31; L. Šepetys, *Neprarastoji karta. Siluetai ir spalvos: Atsiminimai*, Vilnius, 2005, p. 189–190.

⁷⁸ Plg. Vinco Vileišio argumentaciją: V. Vileišis, *Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje*, Kaunas, 1935, p. v–vi.

⁷⁹ Plačiau žr.: V. S a f r o n o v a s, Praeities panauda palaikant lietuvišką tapatumo orientaciją tarpukario Klaipėdoje, *Nauji požiūriai į Klaipėdos miesto ir krašto praeitį*, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, XVII, Klaipėda, 2008.

bei „lietuvininkų“ sąvokos pokariu buvo pradėtos aktyviau vartoti septintojo–aštuntojo dešimtmečio sandūroje. Bene pirmąkart jos fiksuojamos „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje išleistame etnografinių aprašymų rinkinyje „Lietuvininkai“⁸⁰. Leidinio rengėjai pažymėjo, kad „lietuvininkais“ save vadino patys vietos gyventojai, nors aišku tai, kad vadinamosios „germanizacijos“ laikais šis terminas dažniau vartotas „tautiškai susipratusiems“ lietuviams įvardyti (plg., „vokietininkai“)⁸¹. „Mažosios Lietuvos“ terminą pokario literatūroje galima aptikti ir anksčiau⁸², bet paminėję minėtame leidinyje istorikai Petronėlė Žostautaitė bei Algirdas Matulevičius aštuntajame dešimtmetyje gražino jį į istoriografiją⁸³. Devintajame dešimtmetyje minėti terminai galutinai išstūmė sąvokas, implikavusias krašto sąsajas su „svetima“ Prūsijos / Vokietijos kultūra⁸⁴. Todėl „Mažosios Lietuvos“ sampratos atgaivinimas traktuotinas kaip susitapatinimo su tarpukario tradicija išraiška.

Kokią reikšmę turėjo iniciatyvos viešai atminti Mažosios Lietuvos kultūros veikėjus bei klaipėdiečių suartinimas su Mažosios Lietuvos samprata? Panašu, kad būtent tai neabejotinai leido pasisavinti šio regiono praeitį ir kartu suartėti su šios praeities artefaktais dabartyje, t. y. kultūros palikimu. Sykiu orientacija į Mažosios Lietuvos lietuvišką kultūrinį kontekstą skatino tradicinio lietuviškumo pajautą Klaipėdos krašte ir leido interpretuoti viso regiono praeitį remiantis sąsajomis ne su vokiškąja, bet su lietuviškąja kultūra (vokiečiai vis dar buvo „agresoriai“, „kolonistai“, „germanizatoriai“, kitaip tariant, visokeriopi lietuvių „skriaudėjai“). Tad jei iki tol pokario Klaipėdos kaip miesto idėja viešai galėjo turėti vienintelę tapatybę („tarybinę“), tai dabar Klaipėdą vis dažniau pradėta tapatinti su Mažąja Lietuva. Kiek paveikau ir priimtina tai buvo devintojo–dešimtojo dešimtmečio sandūroje pakitusiai ideologinei konjunktūrai, rodo tai, kad 1988 m. vasarą pradėtas platinti Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio iniciatyvinės grupės leidinys Klaipėdoje buvo pavadintas „Mažoji Lietuva“, Kraštotyros muziejaus pavadinimas buvo pakeistas į Mažosios Lietuvos istorijos muziejų, o Kraštotyros

⁸⁰ *Lietuvininkai: apie Vakarių Lietuvą ir jos gyventojus devyniolikajame amžiuje*, paruošė V. Milius, vertė V. Jurgutis, Vilnius, 1970.

⁸¹ Z. Zinkevičius, *Lietuvininkai, Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 2003, p. 589.

⁸² Pvz., 1956 m. išleisus I. Simonaitytės raštų pirmąjį tomą, jos romanui „Aukštųjų Šimonių likimas“ buvo palikta paantraštė „Mažosios Lietuvos buities romanas“.

⁸³ Žr. P. Žostautaitė, Vilius Gaigalaitis, *Kraštotyra*, Kn. 7, vyr. red. B. Vaitkevičius, Vilnius, 1971, p. 101–107; A. Matulevičius, Kolonistų skaičius ir jų pasiskirstymas Mažojoje Lietuvoje XVIII a. I pusėje, *MADA*, 1975, 1 (50), p. 63–77; A. Matulevičius, Prūsijos valdžios socialinės ekonominės ir teisinės lietuvių nutautinimo priemonės XVIII a., *Tarybinės Klaipėdos istorijos klausimai*, Vilnius, 1977, p. 99–109.

⁸⁴ 1980–1981 m. išleistuose „Lietuviškosios tarybinės enciklopedijos“ tomuose jau atsirado „Mažajai Lietuvai“ ir „lietuvininkams“ skirti straipsniai. Prieš dešimt metų išleistoje ankstesnėje enciklopedijoje buvo aprašyti tik „Rytų Prūsijos lietuviai“. Plg., *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, Vilnius, 1971, p. 90–93; *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 6, Vilnius, 1980, p. 527–258; t. 7, Vilnius, 1981, p. 338–340.

draugijos 1989 m. – į Mažosios Lietuvos kraštotyros draugiją; ir net steigiant Klaipėdoje universitetą buvo siūloma pavadinti jį Mažosios Lietuvos universitetu⁸⁵. Pabrėžtina, kad visos šios iniciatyvos buvo ne nuleistos iš viršaus kaip oficialios ideologinės konjunktūros bei atminimo politikos atitikmenys, bet kilo jau iš pačių klaipėdiečių sampratos apie savo regiono praeitį.

Išvados

„Lietuviškosios“ praeities aktualizacijos pokario Klaipėdos viešojoje atminimo kultūroje kontekstų analizė parodė, kad galima išskirti du laikotarpius, kai lietuviškoji tapatumo orientacija kėlė tokius aktualizacijos poreikius: pirmuosius pokario metus (maždaug iki penktojo–šeštojo dešimtmečio sandūros) ir aštuntojo–devintojo dešimtmečio. Toks išskyrimas pirmiausia grindžiamas tuo, kad šiais laikotarpiais mieste būta tvirtos komunikacinės atramos, kurioje galėjo cirkuliuoti lietuviškumą išreiškę simboliai. Ir atvirkščiai, šeštajame–septintajame dešimtmetyje lietuviški kultūriniai židiniai Klaipėdoje buvo išardyti, o dominavusi „tarybinė“ tapatumo orientacija neįleido tokių simbolių į viešą erdvę.

Abiem išskirtais laikotarpiais pastebimas pirmiausia tarpukario praeities kontekstų aktualizavimas. Tai buvo sąlygota ne tik Klaipėdos krašto priklausomybės Lietuvai legitimavimo poreikio, bet ir antivokiško antagonizmo, įdiegto viešojoje erdvėje dar Antrojo pasaulinio karo metais. Vis dėlto orientacija į tarpukario kontekstus abiem išskirtais laikotarpiais turėjo ir principinių skirtumų: pirmaisiais pokario metais daugelis miesto intelektualų buvo susiję su ikikarinės Klaipėdos kultūriniu gyvenimu, todėl tarpukario tradicijų tęstinumas jiems atrodė visiškai natūralus. Aštuntajame–devintajame dešimtmetyje Klaipėdos intelektualai jau nebeturėjo tiesioginių saitų su ikikarine „lietuviška“ Klaipėdos kultūrine terpe, o tai lėmė, kad savęs įtvirtinimo, „lietuviškumo“ paieškų praeityje poreikio šįsyk būta žymesnio. Šios reikmės tenkinimui buvo pasitelktas kraštotyris-paminkloauginis sąjūdis. Jau nuo šeštojo–septintojo dešimtmečio sandūros jis atliepė istoriografijoje iki šeštojo dešimtmečio vidurio sukurtą naują „Tarybų Lietuvos“ legitimacinį mitą, kuriame tautinės praeities siužetai, įvykiai bei asmenybės galėjo toliau gyvuoti, adaptuoti prie „klasių kovos“ rėmų. Nuo septintojo–aštuntojo dešimtmečio sandūros itin suintensyvėjusios „lietuviškumo“ krašto praeityje paieškos faktiškai leido atgaivinti tarpukariu naudotus „lietuviškos“ Klaipėdos praeities siužetus ir atitinkamas to laikotarpio mąstymo kategorijas. Tačiau svarbu pažymėti, kad konfliktinis „lietuviškosios“ Klaipėdos tapatumo orientacijos pobūdis (t. y. atsiribojimas nuo „vokiškosios“ praeities) buvo sutvirtintas ir radikalizuotas būtent pokario metais, tvirtai išlaikydamas pozicijas iki pat devintojo–dešimtojo dešimtmečio sandūros.

⁸⁵ Plg. A. B i e l s k i s, Mažosios Lietuvos universitetas, *Tarybinė Klaipėda*, Nr. 69 (12558), 1989 03 24.

HUNTING FOR „LITHUANIAN“ PAST AS AN EXPRESSION OF IDENTITY ORIENTATION IN POST-WAR KLAIPĖDA

Summary

VASILIJUS SAFRONOVAS

On the grounds of concepts of “culture of commemoration”, “collective memory”, and “collective identity” the paper analyses what elements of the past were invoked and through which media they were represented in post-war Klaipėda supporting the Lithuanian identity orientation. Reviewing of socio-cultural situation in post-war Klaipėda revealed which communication milieu could call the “Lithuanian” past into being in public culture of commemoration of post-war Klaipėda. Examination of contexts of such calling testified that two periods of it might be distinguished. The first period when Lithuanian identity orientation awoke exalting of the “Lithuanian” past embraces the late 1940’s while the second encompasses a streak of the 1970–1980’s. Such discernment is based on detection of firm communicative foundation where symbols expressed Lithuanian culture could circulate. On the contrary, in the 1950–1960’s when spawns of Lithuanian culture were dismantled dominant “Soviet” identity orientation denied these symbols to the public space.

During both periods prevailing utilization of the contexts of the interwar past is observed. This was conditioned not only by requirement of legitimation of Klaipėda area (Memel territory) subordination to Lithuania, but also by anti-German antagonism, which was implanted into the public space as far back as World War II. However, orientation towards the contexts of the interwar past during both periods differed from each other. Straight after the war considerable part of the intelligentsia was related to the cultural activity in the interwar Klaipėda. Therefore continuity of the interwar traditions seemed rather natural to them. To the contrary, in the 1970–1980’s the intelligentsia of Klaipėda had no relevancy with interwar “Lithuanian” cultural environment of Klaipėda. Accordingly requirements of hunting for “Lithuanian” past were healthier.

Local movement of regional studies and monument preservation met these requirements. From the late 1950’s – early 1960’s it reflected newly-developed legitimation myth of Soviet Lithuania created till the mid 1950’s in which stories, events, and personalities of the “national” past survived adopted within the framework of the “class struggle”. Hunting for “Lithuanian” past, notably intensified from the late 1960’s – early 1970’s, enabled both the resurrection of the plots of “Lithuanian” Klaipėda’s past, created in the interwar period, and the loan of appropriate cogitative categories of this period. However, it is important to notice that conflict character (dissociation from the “German” past) of “Lithuanian” identity orientation in Klaipėda was consolidated and radicalized namely in post-war period and steadfastly held its field till the late 1980’s – early 1990’s.

Gauta 2007 m. spalio mėn.

Vasilijus Safronovas. Istorijos magistras, jungtinės Klaipėdos universiteto ir Lietuvos istorijos instituto istorijos krypties doktorantūros doktorantas. Klaipėdos universiteto Istorijos katedros asistentas. Tyrinėjimų kryptys: Klaipėdos miesto ir krašto praeitis, sovietika, atminimo kultūra ir politika, istorijos teorija, paveldosauga, tapatumo problematika.

KU HMF Istorijos katedra, Herkaus Manto g. 84, Klaipėda 92294

El. paštas: safronovas@gmail.com